Each directory should have a file called README bib.txt. with bibliographic entry with following details:-

i.	Discipline	:	**Vayakaran**
ii.	Name of the text	:	**Parmlaghumanjusha**
iii.	Author	:	**Nagesh Bhutt**

File named "README_type_log.txt" containing the following details:-

i.	Name of the institute	:	**Rashtriya Sanskrit Sansthan, New Delhi**
ii.	(a) Principal Investigator	:	**Prof. Radhavallabh Tripathi**
	(b) Investigator	:	**Prof. R. Devnathan**
	(c) Co-investigator	:	**Dr. Shukla Mukherjee**
	(d) Editor	:	**Prof. Shivkant Jha, Dr. Shridhar Mishra, Dr. Vishnukant Pandey**
iii.	Name of the typist	:	**Rajesh Kumar Sharma**
iv.	Completion date of data entry	:	**25.08.2009**
v.	Name of the proof reader	:	**Prof. K.P. Keswan & Dr. Vijaypal Shastri**
vi.	Completion date of proof reading	:	**15.08.2009**
vii.	Name of the approval authority	:	**Prof. Arkanath Chaudhari,** Principal, Rashtriya Sanskrit Sansthan, Jaipur Campus
	Date of approval		**22.03.2010**

नागेशभट्टकृता

परमलघुमञ्जूषा

परमलघुमञ्जूषा

विषयसूची

प्रकरण	पृ. सं.
शक्तिनिरूपणम्	02
लक्षणानिरूपणम्	08
व्यञ्जनानिरूपणम्	10
वृत्याश्रयविचार	11
स्फोटनिरूपणम्	12
आकाङ्क्षानिरूपणम्	15
योग्यतानिरूपणम्	16
आसत्तिनिरूपणम्	17
तात्पर्यनिरूपणम्	18
धात्वर्थनिरूपणम्	19
निपातार्थनिरूपणम्	25
दशलकारादेशार्थनिरूपणम्	32
कारकनिरूपणम्	41
नामार्थनिरूपणम्	49
समासादिवृत्त्यर्थनिरूपणम्	52

॥ श्रीगणेशाय नमः॥

परमलघुमञ्जूषा

शिवं नत्वा हि नागेशेनानिन्द्या परमा लघुः।

वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषैषा विरच्यते॥ १॥

तत्र वर्णपदवाक्यभेदेन स्फोटस्त्रिधा। तत्रापि जातिव्यक्तिभेदेन पुनः षोढा। अखण्डपदस्फोटोऽखण्डवाक्यस्फोटश्चेति सङ्कलनयाऽष्टौ स्फोटाः। तत्र वाक्यस्फोटो मुख्यः, तस्यैव लोकेऽर्थबोधकत्वात्तेनैवार्थसमाप्तेश्चेति। तदाह न्यायभाष्यकारः-'पदसमूहो वाक्यमर्थ-समाप्तौ' इति। अस्य समर्थमिति शेषः। तत्र प्रतिवाक्यं सङ्केतग्रहासम्भवाद् वाक्यान्वाख्यानस्य लघूपायेनाशक्यत्वाच्च कल्पनया पदानि प्रविभज्य पदे प्रकृतिप्रत्ययभा-गान्प्रविभज्य कल्पिताभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्तदर्थविभागं शास्त्रमात्रविषयं परिकल्प-यन्ति स्माचार्याः।

तत्र शास्त्रप्रक्रियानिर्वाहको वर्णस्फोटः। प्रकृतिप्रत्ययास्तत्तदर्थवाचका एवेति तदर्थः। उपसर्गनिपातधात्वादिविभागोऽपि काल्पनिकः। स्थानिनो लादय आदेशास्तिबादयः कल्पिता एव। तत्र ऋषिभिः स्थानिनां कल्पिता अर्थाः कण्ठरवेणैवोक्ताः। आदेशानां च स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैवादेशत्वमितिभाष्यन्यायात्तेऽर्थाः। एवं च स्थानिनां वाचकत्व-मादेशानां वेति विचारो निष्फल एव। कल्पितवाचकत्वस्योभयत्र सत्त्वात्। मुख्यं वाचकत्वं तु कल्पनया बोधितसमुदायरूपे पदे वाक्ये वा, लोकनां तत एवार्थबोधात्।

उपेयप्रतिपत्त्यर्था उपाया अव्यवस्थिताः।

इति न्यायेन व्याकरणभेदेन स्थानिभेदेऽपि न क्षतिर्देशभेदेन लिपिभेदवदिति दिक्। इति स्फोटविभागः।

तत्र 'प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि" इति गौतमसूत्रे शब्दश्चाप्तोपदेशरूपः प्रमाणम्। आप्तो नामानुभवेन वस्तुतत्त्वस्य कात्स्न्र्येन निश्चयवान् रागादिवशादपि नान्यथावादी यः स इति चरके पतञ्जलिः।

तद्धर्मावच्छिन्नविषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितवृत्तिविशिष्ट-ज्ञानं हेतुः। अत एव नागृहीतवृत्तिकस्य शाब्दबोधः। अत एव च 'नहि गुड इत्युक्ते मधुरत्वं प्रकारतया गम्यते' इति समर्थसूत्रभाष्यं सङ्गच्छते। गुडादिशब्देन गुडत्वजात्यवच्छिन्नो गुडपदवाच्य इत्येव बोधो जातिप्रकारकः। मधुरत्वं तु 'गुडो मधुर ऐक्षवत्वाद्' इत्यनुमान-रूपमानान्तरगम्यम्। विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासेन गृहीतशक्तिकस्य पुंसो घटपदाद् घटत्वविशिष्टबोधवारणाय तद्धर्मावच्छिन्नेति। ज्ञाने वृत्तिवैशिष्ट्यं च स्वविषयकोद्बुद्धसंस्कार-सामानाधिकरण्यस्वाश्रयपदविषयकत्वोभयसम्बन्धेन बोध्यम्। अतो नागृहीतवृत्तिकस्य, नापि विस्मृतवृत्तिकस्य, नापि तत्पदमजानतो, नापि घटपदादाश्रयत्वेनोपस्थिताकाशस्य, नापि जनकतयोपस्थितचैत्रादेश्च बोधः। संस्कारकल्पिका च वृत्तिः स्मृतिरेव शाब्दबुद्धिरेव वेत्यन्यदेतत्।

सा च वृत्तिस्त्रिधा-शक्तिर्लक्षणा व्यञ्जना च। तत्र शक्तिः कः पदार्थ इति चेत्।

अत्र तार्किकाः-'अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्यः' इत्याकारा 'इदं पदमिममर्थं बोधयतु' इत्याकारा वेश्वरेच्छा शक्तिः लाघवात्। सैव सङ्केतः सम्बन्धः। शक्तेर्यद्यपि विषयत्वलक्षणः सम्बन्धः पदेऽर्थे बोधे च तथाऽपि

बोधनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावत्त्वेन शक्तिविषयो वाचकः, पदजन्यबोधविषयत्वेन शक्तिविषयो वाच्य इति नातिप्रसङ्गः। यद्यपि प्रथमं शक्तिग्रहो वाक्य एव तथाऽप्यावापोद्वापाभ्यां शास्त्रकृत्कल्पिताभ्यां तत्तत्पदशक्तिग्रह इत्याहुः। तन्न। इच्छायाः सम्बन्धिनोराश्रयतानियामकत्वाभावेन सम्बन्धत्वासम्भवात्। 'सम्बन्धो हि सम्बन्धिद्वयभिन्नत्वे सति द्विष्ठत्वे च सति आश्रयतया विशिष्टबुद्धिनियामकः' इत्यभियुक्त-व्यहारात्। यथा घटवद् भूतलमित्यादौ संयोगरूपः सम्बन्धः सम्बन्धिभ्यां भिन्नो द्विष्ठो घटनिरूपितसंयोगाश्रयो भूतलमितिविशिष्टबुद्धिनियामकश्च, नात्र तथा घटशब्द इच्छावान् तदर्थो वा इच्छावानिति व्यवहारः। तस्मात्पदपदार्थयोः सम्बन्धान्तरमेव शक्तिः वाच्यवाचकभावापरपर्याया। तद्ग्राहकं चेतरेतराध्यासमूलकं तादात्म्यं तदेव सम्बन्धः। उभयनिरूपिततादात्म्यवानुभय इत्यर्थपदयोर्व्यवहारात्। शक्तेरपि कार्यजनकत्वे सम्बन्धस्यैव नियामकत्वम्। दीपादिगतप्रकाशकत्वशक्तावपि आलोकविषयसम्बन्धे सत्येव वस्तुप्रकाशकत्वं नान्यथेति दृष्टत्वात्। तदुक्तं हरिणा,

''उपकारः स यत्रास्ति धर्मस्तत्रानुगम्यते।

शक्तीनामप्यसौ शक्तिर्गुणानामप्यसौ गुणः॥'' इति॥''

उपकार उपकार्योपकारकयोर्बोधशक्त्योः उपकार्य्योपकारकभावः सम्बन्धो यत्रास्ति तत्र धर्मः शक्तिरूपः कार्यं दृष्ट्वाऽनुमीयते। असौ सम्बन्धः शक्तीनामपि कार्यजननेन उपकारकः गुणानामपि द्रव्याश्रितत्वनियामक इति हेलाराजः।

स सम्बन्धः पदे वाक्ये च। तदाह न्यायभाष्यकारः- 'समयज्ञानार्थं चेदं पदलक्षणाया वाचोऽन्वाख्यानं व्याकरणं वाक्यलक्षणाया वाचोऽर्थलक्षणम्' इति। अनेन पदेष्विव वाक्येष्वपीश्वरसमय इति स्पष्टमेवोक्तम्। तस्मादितरेतराध्यासः

सङ्केतस्तन्मूलकं तादात्म्यं च सम्बन्ध इति सङ्घातार्थः। तदुक्तं पातञ्जलभाष्ये, 'सङ्केतस्तु पदार्थयोरितरेतराध्यासरूपः स्मृत्यात्मको योऽयं शब्दः सोऽर्थो योऽर्थः स शब्द' इति। स्मृत्यात्मक इत्यनेन ज्ञातस्यैव सङ्केतस्य शक्तिबोधकत्वं दर्शितम्।

उक्त ईश्वरसङ्केत एव शक्तिरिति नैयायिकमतं न युक्तम्। 'अयमेतच्छक्यः' 'अत्रास्य शक्तिः' इत्यस्य सङ्केतस्य शक्तितः पार्थक्येन प्रसिद्धत्वात्। अत एव न्यायवाचस्पत्ये उक्तम्- सर्गादिभुवां महर्षिदेवतानामीश्वरेण साक्षादेव कृतः सङ्केतस्तद्व्यवहाराच्चास्मदादीनामपि सुग्रहस्तत्सङ्केत' इति।

तस्य च तादात्म्यस्य निरूपकत्वेन विवक्षितोऽर्थः शक्यः, आश्रयत्वेन विवक्षितः शब्दः, शक्त इत्युच्यते। शब्दार्थयोस्तादात्म्यादेव, श्लोकमश्रृणोदथार्थं श्रृणोति अर्थं वदति' इत्यादिव्यवहारः।

'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म' 'रामेति द्व्यक्षरं नाम मानभङ्गः पिनाकिनः' इत्याद्युपपद्यते। उपपद्यते च "वृद्धिरादैच्' इति शक्तिग्राहकश्रुतिस्मृतिविषये समानाधिकरण्येन प्रयोगश्च।

तादात्म्यं च तद्भिन्नत्वे सति तदभेदेन प्रतीयमानत्वमिति भेदाभेदसमनियतम्। अभेदस्याध्यस्तत्वाच्च न तयोर्विरोधः।

यत्तु तार्किकाः, शब्दार्थयोस्तादात्म्यस्वीकारे मधुशब्दोच्चारणे मुखे माधुर्यरसास्वादा-पत्तिः, वह्निशब्दोच्चारणे मुखे दाहापत्तिरित्याहुः। तन्न। भेदाभेदस्योपपादितत्वात्।

वस्तुतो बौद्ध एवार्थः शक्यः, पदमपि स्फोटात्मकं प्रसिद्धम्, तयोस्तादात्म्यम्। तत्र बौद्धे वह्नयादावर्थे दाहादिशक्तिमत्त्वाभावात्। अत एव शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो

विकल्पः'' इति विकल्पसूत्रं सङ्गच्छते। शब्दज्ञानमात्रेणानुपाती बुद्धावनुपतनशीलो वस्तुशून्यः बाह्यार्थरहितः विशेषेण कल्प्यत इति विकल्पः, बुद्धिपरिकल्पित इति तदर्थः। अत एव

एष वन्ध्यासुतो याति खपुष्पकृतशेखरः।

कूर्मक्षीरचये स्नातः शशश्रृङ्गधनुर्धरः॥

इत्यत्र वन्ध्यासुतादीनां बाह्यार्थशून्यत्वेऽपि बुद्धिपरिकल्पितं वन्ध्यासूतशब्दवाच्यार्थ-मादायार्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वम्। अन्यथाऽर्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकत्वाभावात्स्वाद्युत्पत्तिर्न स्यात्।

यत्तु शशश्रृङ्गमित्यत्र श्रृङ्गे शशीयत्वभ्रम इति तार्किकैरुक्तम्। तन्न। शशशब्दवाच्यजन्तुदर्शनरूपबाधे सति शशश्रृङ्गं नास्तीति वाक्ये शशश्रृङ्गमित्यस्य प्रातिपदिकत्वानापत्तेः। अर्थपदयोस्तादात्म्यात्तत्तदर्थतादात्म्यापन्नः शब्दो भिन्न इति हेतोरर्थभेदाच्छब्दभेद इति व्यवहारः। समानाकारमात्रेण तु एकोऽयं शब्दो बह्वर्थ इति व्यवहारः।

सा च शक्तिस्साधुष्विवापभ्रंशेष्वपि, शक्तिग्राहकशिरोमणेर्व्यवहारस्य तुल्यत्वात्। व्यव-हारदर्शनेन च पूर्वजन्मानुभूतशक्तिस्मरणम्।

अत एव बालानां तिरश्चां चान्वयबोधः। न हि तेषां तदैव तत्सम्भवः। यत्तु तार्किकाः-असाधुशब्देन साधुस्मरणद्वाराऽर्थबोध इत्याहुः। तन्न। साधुस्मरणं विनाऽपि बोधानुभवात्। तद्वाचकसाधुशब्दमजानतां बोधानापत्तेश्च। न च शक्तिभ्रमाद् बोधोऽसाधुशब्देष्विति वाच्यम्। निस्संदेहप्रत्ययस्य बाधकं विना भ्रमत्वायोगात्। अत

एव स्त्रीशूद्रबालादीनामुच्चरिते साधावर्थसंशये तदपभ्रंशेनार्थनिर्णयः। अत एव 'समानायामर्थावगतौ शब्दैश्चापशब्दैश्च शास्त्रेण धर्मनियम' इति भाष्यम्।

वाचकत्वाविशेषेऽपि नियमः पुण्यपापायोः। इति हरिकारिका च सङ्गच्छते। अत एवार्यम्लेच्छाधिकरणं सङ्गच्छते। तत्र हि यद्यपि आर्या यवशब्दं दीर्घशूके प्रयुञ्जते, म्लेच्छास्तु प्रियङ्गौ प्रयुञ्जते। तमेव च बुध्यन्ते, तथाऽप्यार्यप्रसिद्धेर्बलवत्त्वाद् वेदे दीर्घशूकपरतैवेति सिद्धान्तितम्। तव तु म्लेच्छबोधस्य शक्तिभ्रममूलकत्वेन। भ्रान्तिविषयरजतज्ञानस्येव म्लेच्छप्रसिद्धेर्वस्त्वसाधकतयाऽऽर्यम्लेच्छप्रसिद्धयोः कस्या बलवत्त्वमितिविचारासङ्गतिः स्पष्टैव। साधुत्वञ्चव्याकरणान्वाख्येयत्वं-पुण्यजनकता-वच्छेकधर्मवत्त्वं वा। तद्भिन्नत्वमसाधुत्वम्। सा च शक्तिस्त्रिधा, रूढ़िर्योगो योगरूढिशश्च। शास्त्रकल्पितावयवार्थभानाभावे समुदायार्थनिरूपिताशक्ती रूढ़ि, यथा मणिनूपुरादौ। शास्त्र-कल्पितावयवार्थनिरूपिता शक्तिर्योगः, यथा पाचकादौ।

शास्त्रकल्पितावयवार्थान्वितविशेष्यभूतार्थनिरूपिता शक्तिर्योगरूढ़िः।

यथा पङ्कजपदे। तत्र पङ्कजनिकर्तृपद्ममिति बोधात्। पद्मेऽनुपपत्तिप्रतिसन्धानं सम्बन्धप्रतिसन्धानं च विना न लक्षणावसरः। क्वचित् तात्पर्य्यग्राहकवशात्केवलरूढ्यर्थस्य केवलयोगार्थस्य च बोधः, भूमौ पङ्कजमुत्पन्नं कह्लारकैरवमुखेष्वपि पङ्कजेष्वित्यादौ। स्पष्टं चेदम् 'आर्हाद्' इतिसूत्रे भाष्ये। अश्वगन्धादिपदमोषधिविशेषे रूढम्, अश्वसम्बन्धि-गन्धवत्तया वाजिशालाबोधे यौगिकम्। इदं यौगिकरूढमित्युच्यते। एवं मण्डपपदं गृहविशेषे रूढम्, मण्डपानकर्त्तरि यौगिकम्।

सैषा शक्तिः संयोगादिभिर्नानार्थेषु नियम्यते। तदुक्तं हरिणा-

‘‘संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः॥

सामर्थ्यमौचती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः।

शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः॥’’

एते संयोगादयो नानार्थेषु शब्देषु शब्दार्थस्यानवच्छेदे संदेहे तदपाकरणद्वारा विशेषार्थनिर्णयका इति तदर्थः। संयोगविप्रयोगयोरुदाहरणे सवत्सा धेनुरवत्सा धेनुरिति। साहचर्यस्य रामलक्ष्मणाविति। साहचर्यं सादृश्यं सदृशयोरेव सहप्रयोग इति नियमात्। रामार्जुनगतिस्तयोरित्यादौ विरोधेन तत्। अञ्जलिना जुहोति अञ्जलिना सूर्यमुपतिष्ठत इत्यत्र जुहोतीत्यादिपदार्थवशादञ्जलिपदस्य तत्तदाकराञ्जलिपरत्वम्। सैन्धवमानयेत्यादौ प्रकरणेन तत्। ‘‘अक्ताः शर्करा उपदधाति’’ इत्यादौ ‘‘तेजो वै घृतम्’’ इति घृतस्तुतिरूपाल्लिङ्गादक्ता इत्यस्य घृतसाधनकाञ्जनपरत्वम्। रामो जामदग्न्य इति जामदग्न्यपदसन्निधानाद्रामः परशुरामः। अभिरूपाय कन्या देया इत्यादौ अभिरूपतरायेति सामर्थ्यात् प्रतीयते।

यश्च निम्बं परशुना यश्चैनं मधुसर्पिषा।

यश्चैनं गन्धमाल्याद्यैः सर्वस्य कटुरेव सः॥

इत्यत्रौचित्यात् परशुनेत्यस्य छेदनार्थत्वम्, मधुसर्पिषा इत्यस्य सेचनार्थत्वम्, गन्धमाल्याद्यैरित्यस्य पूजनार्थत्वम्। भात्यत्र परमेश्वर इत्यत्र राजधानीरूपदेशात्परमेश्वरपदं राजबोधकम्। चित्रभानुर्भातीत्यादौ रात्रावग्नौ, दिवा सूर्ये।

व्यक्तिर्लिङ्गम्। मित्रो भाति मित्रं भातीत्यादावादौ सूर्योऽन्त्ये सुहृत्। स्थूलपृषतीमित्यादौ स्वरात्तत्पुरुषबहुव्रीह्यर्थनिर्णयः।

इति शक्तिनिरूपणम्

अथ लक्षणाविचारः

ननु लक्षणा कः पदार्थ इति चेत्,

अत्र तार्किकाः-

स्वशक्यसम्बन्धो लक्षणा। सा च द्विविधा। गौणी शुद्धा च। स्वनिरूपितसादृश्या-धिकरणत्वसम्बन्धेन शक्यसम्बन्ध्यर्थप्रतिपादिका गौणी।

तदतिरिक्तसम्बन्धेन शक्यसम्बन्ध्यर्थप्रतिपादिका शुद्धा। प्रकारान्तरेणापि सा द्विविधा-अजहत्स्वार्था जहत्स्वार्था च। स्वार्थसंवलितपरार्थाभिधायिकाऽजहत्स्वार्था। तेन छत्रिणो यान्ति, कुन्तान् प्रवेशय, यष्टीः प्रवेशय, काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यादौ छत्रिसहितसेना-कुन्तास्त्रसहितपुरुष-यष्टिसहितपुरुष-काकसहितसर्वदध्युपघातकबोधः। स्वार्थपरित्यागेनेतरार्था-भिधायिकाऽन्त्या। तत्परित्यागश्च शक्यार्थस्य लक्ष्यार्थान्वयिनाऽनन्वयित्वम्। तेन गां वाहीकं पाठयेत्यादौ गोसदृशलक्षणायामपि न गोस्तदन्वयिपाठनक्रियान्वयित्वम्। सा च लक्षणा तात्स्थ्यादिनिमित्तिका। तदाह-

तात्स्थ्यात्तथैव ताद्धर्म्यात्त्सामीप्यात्तथैव च।

तत्साहचर्यात्तादर्थ्याज्ज्ञेया वै लक्षणा बुधैः॥

तात्स्थ्यान्मञ्चा हसन्ति, ग्रामः पलायितः। ताद्धर्म्यात्सिंहो माणवकः, गौर्वाहीकः। तत्सामीप्याद्गङ्गायां घोषः। तत्साहचर्याद्यष्टीः प्रवेशय। तादर्थ्यादिन्द्रार्था स्थूणा इन्द्रः।

अन्वयानुपपत्तिप्रतिसन्धानञ्च लक्षणाबीजम्। वस्तुतस्तु तात्पर्यानुपपत्तिप्रतिसन्धानमेव तद्वीजम्। अन्यथा गङ्गायां घोष इत्यादौ घोषादिपदे एव मकारादिलक्षणापत्तिस्तावताऽप्यन्वयानुपपत्तिपरिहारात्। गङ्गायां पापी गच्छतीत्यादौ गङ्गापदस्य नरके लक्षणापत्तेश्च। अस्माकं तु भूतपूर्वपापावच्छिन्नलक्षकत्वे तात्पर्यान्न दोषः। ''नक्षत्रं दृष्ट्वा वाचं विसृजेद्'' इत्यात्रान्वयसम्भवेऽपि तात्पर्यानुपपत्त्यैव लक्षणास्वीकारात्। एकानुगमकस्वीकारेण निर्वाहेऽनेकानुगमकस्वीकारे गौरवाच्च। विशिष्टार्थबोधकशब्दस्य पदार्थैकदेशे लक्षणायां जहदजहल्लक्षणेति व्यवहरन्ति वृद्धाः। वाक्यार्थे किञ्चिदंशत्यागः किञ्चिदंशपरिग्रहश्च। अत्र ग्रामैकदेशे पटैकदेशे च दग्धे ग्रामो दग्धः पटो दग्ध इति व्यवहारः ''तत्त्वमसि'' इत्यत्र सर्वज्ञत्वाल्पज्ञत्वयोस्त्यागः, शुद्धचैतन्ययोरभेदान्वयः।

स्वबोध्यसम्बन्धो लक्षणेति केचित्। गभीरायां नद्यां घोष इत्याद्यनुरोधात्। तथाहि- न तावद् गभीरपदं तीरलक्षकं, नद्यामित्यनन्वयापत्तेः। नहि तीरं नदी। अत एव न नदीपदेपि। गभीरपदार्थानन्वयात्। न हि तीरं गभीरम्। न च प्रत्येकं पदद्वये सा, विशिष्टनदीबोधानापत्तेः। तस्मात्समुदायबोध्यगभीरत्वविशिष्टनदीपदार्थः तत्सम्बन्धो लक्षणेति। द्विरेफपदस्य स्वलक्ष्यभ्रमरशब्दवाच्यार्थे लक्षणायां लक्षितलक्षणेति व्यवहारः। स्वबोध्यपदवाच्यत्वं सम्बन्धः। प्रकारान्तरेण पुनर्लक्षणा द्विविधा। तथा हि-

प्रयोजनवती रूढा लक्षणा द्विविधा मता। इति।

असति प्रयोजने शक्यसम्बन्धो निरूढलक्षणा। त्वचा ज्ञातमित्यादौ यथा त्वचस्त्वगिन्द्रिये। इयं तु शक्त्यपरपर्यायैवेति बोध्यम्। गङ्गायां घोष इत्यत्र तीरे गङ्गागतशैत्यपावनत्वादिप्रतीतिः प्रयोजनम्। गौर्वाहीक इत्यत्र सादृश्यं लक्ष्यतावच्छेदकं गवाभेदप्रत्ययः प्रयोजनम्। कुन्ताः प्रविश्यन्तीति भीतिपलायमानवाक्ये कुन्तविशिष्टपुरुषे, कुन्तगततैक्ष्ण्यप्रतीतिः प्रयोजनमित्याहुः।

तन्न। सति तात्पर्ये ''सर्वे सर्वार्थवाचका'' इतिभाष्याल्लक्षणाया अभावात्। वृत्तिद्वया-वच्छेदकद्वयकल्पने गौरवात्। जघन्यवृत्तिकल्पनाया अन्याय्यत्वाच्च।

कथं तर्हि गङ्गादिपदात्तीरप्रत्ययः भ्रान्तोऽसि, सति तात्पर्ये ''सर्वे सर्वार्थवाचका'' इति भाष्यमेव गृहाण तथाहि- शक्तिर्द्विविधा- प्रसिद्धाऽप्रसिद्धा च। आमन्दबुद्धिवेद्यात्वं प्रसिद्धात्वम्। सहृदयहृदयमात्रवेद्यात्वमप्रसिद्धात्वम्। तत्र गङ्गादिपदानां प्रवाहादौ प्रसिद्धा शक्तिः, तीरादौ चाप्रसिद्धेति किमनुपन्नम्। ननु सर्वे सर्वार्थवाचक इति चेद् ब्रूषे तर्हि घटपदात्पटप्रत्ययः किन्न स्यादिति चेन्न। सति तात्पर्ये इत्युक्तत्वात्तात्पर्याभावादिति गृहाण। तात्पर्यं चात्र ऐश्वरं देवतामहर्षिलोकवृद्धपरम्परातोऽस्मदादिभिर्लब्धमिति सर्वं सुस्थम्।

अथ व्यञ्जनाविचारः

ननु व्यञ्जना कः पदार्थः? उच्यते। मुख्यार्थबाधनिरपेक्षबोधजनको मुख्यार्थसम्बन्धा-सम्बन्धसाधारणः प्रसिद्धाप्रसिद्धार्थविषयको वक्त्रादिवैशिष्ट्यज्ञानप्रतिभाद्युद्बुद्धः संस्कारविशेषो व्यञ्जना। अत एव निपातानां द्योतकत्वं स्फोटस्य व्यङ्ग्यता च हर्यादिभिरुक्ता। द्योतकत्वं च

स्वसमभिव्याहृतपदनिष्ठशक्तिव्यञ्जकत्वमिति। वैयाकरणानामप्येतत्स्वीकार आवश्यकः। एषा च शब्दतदर्थपदपदैकदेशवर्णरचनाचेष्टादिषु सर्वत्र, तथैवानुभवात्। वक्त्रादिवैशिष्ट्यज्ञानं च व्यङ्गविशेषबोधे सहकारीति न सर्वत्र तदपेक्षेत्यन्यत्र विस्तरः।

यत्तु तार्किकाः लक्षणयैव गतार्था व्यञ्जनेति न सा स्वीकार्येत्याहुः।

तन्न। लक्षणाया मुख्यार्थबाधपूर्वकलक्ष्यार्थबोधकत्वात्। मुख्यार्थसंबद्धार्थस्यैव लक्षणाया बोधकत्वात्, व्यञ्जनाया अतथात्वेन तदनन्तर्भावाच्चेति दिक्।

अथ वृत्त्याश्रयविचारः

ननु कोऽयं वृत्त्याश्रयश्शब्दः। वर्णाः प्रत्येकमिति चेद्, न। द्वितीयादिवर्णोच्चारणवैयर्थ्यापत्तेः। नापि वर्णसङ्घातः। उच्चरितप्रध्वंसित्वेन यौगपद्यासम्भवात्। अभि-व्यक्तेरुपित्तेर्वा क्षणस्थायित्वात्क्षणात्मककालस्य प्रत्यक्षायोग्यत्वेन तदवच्छिन्नवर्णस्या-प्यप्रत्यक्षत्वात्। उच्चारणाधिकरणकालोत्तरकालवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वमुच्चरितध्वंसित्वम्। ''इको यणचि'' इत्यादौ तस्मिन्निति परिभाषोपस्कृतवाक्यार्थेऽयं पूर्वोऽयं पर इति नष्टस्य प्रत्यक्षविषयेदं शब्देन पौर्वापर्यव्यवहारायोगाच्च।

यत्तु तार्किकाः- वर्णानामनित्यत्वेऽपि उत्तरोत्तरवर्णे पूर्वपूर्ववर्णवत्त्वमव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन संस्कारवशाद् गृह्यते इति पदस्य प्रत्यक्षत्वाच्छाब्दबोधः। यद्वा पूर्वपूर्व-वर्णजाः शब्दाः शब्दजशब्दन्यायेन चरमवर्णप्रत्यक्षपर्यन्तं जायमाना एव सन्तीति न पदप्रत्यक्षानुपपत्तिः। यद्वा पूर्वपूर्ववर्णानुभवजन्यसंस्कारसध्रीचीनचरमवर्णानुभवतः शाब्दबोध इत्याहुः।

तन्न। आद्येऽयं पूर्वोऽयं पर इत्यभिलापासम्भवेन अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धायोगात्। नष्टविद्यमानयोरव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च। द्वितीये शब्दजशब्दन्यायेन पदप्रत्यक्षोपपादनेऽपि पदस्याविद्यमानत्वेन तत्र शक्त्याश्रयत्वस्य ग्रहानुपपत्तेः।

अविद्यमाने आश्रयत्वाङ्गीकारे नष्टो घटो जलवानित्याद्यापत्तेश्च। तृतीये येन क्रमेणानुभवस्तेनैव क्रमेण तत्संस्कारस्थितिरित्यत्र विनिगमकाभावात् सरो रसो नदी दीन इत्यादौ विपरीतसंस्कारोद्बोधेन प्रत्येकमन्यार्थप्रत्ययापत्तेः। उत्पत्तिविनाशवद्वर्णसमुदाय-रूपपदस्य मनुष्यादिवद्भेदे ''एक इन्द्रशब्दः क्रतुशते प्रादुर्भूतो युगपत्सर्वयागेष्वङ्गं भवति'' इति भाष्यविरोधापत्तेश्च। प्रादूर्भूतोऽभिव्यक्तः। ननु कस्तर्हि वृत्त्याश्रयश्शब्दः। स स्फोटात्मक इति गृहाण।

अथ स्फोटविचारः

ननु कोऽयं स्फोटः? उच्यते। चतुर्विधा हि वागस्ति-परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरी च। तत्र मूलाधारस्थपवनसंस्कारीभूता मूलाधारस्था शब्दब्रह्मरूपा स्पन्दशून्या बिन्दुरूपिणी 'परा' वागुच्यते। नाभिपर्यन्तमागच्छता तेन वायुनाऽभिव्यक्ता मनोगोचरीभूता 'पश्यन्ती' वागुच्यते। एतद् द्वयं वाग्ब्रह्मयोगिनां समाधौ निर्विकल्पसविकल्पकज्ञानविषय इत्युच्यते। ततो हृदयपर्यन्तमागच्छता तेन वायुनाऽभिव्यक्ता तत्तदर्थवाचकशब्दस्फोटरूपा श्रोत्रग्रहणायोग्यत्वेन सूक्ष्मा जपादौ बुद्धिनिर्ग्राह्या 'मध्यमा' वागुच्यते। तत आस्यपर्यन्तमागच्छता तेन वायुनोद्ध्र्वमाक्रामता च मूर्धानमाहत्य परावृत्य च तत्तत्स्थानेष्वभिव्यक्ता परश्रोत्रेणापि ग्राह्या 'वैखरी' वागुच्यते। तदाह-

परा वाङ्मूलचक्रस्था पश्यन्ती नाभिसंस्थिता।

हृदिस्था मध्यमा ज्ञेया वैखरी कण्ठदेशगा।

वैखर्या हि कृतो नादः परश्रवणगोचरः।

मध्यमा हि कृतो नादः स्फोटव्यञ्जक उच्यते॥ इति च॥

युगपदेव मध्मावैखरीभ्यां नाद उत्पद्यते। तत्र मध्यमानादोऽर्थवाचकस्फोटात्मक-शब्दव्यञ्जकः। वैखरीनादो ध्वनिः सकलजनश्रोत्रमात्रग्राह्यो भेर्यादिनादवन्निर्थकः। मध्यमानादश्च सूक्ष्मतरः कर्णपिधाने जपादौ च सूक्ष्मरवायुव्यङ्ग्यः शब्दब्रह्मरूप-स्फोटव्यञ्जकश्च, तादृशमध्यमानादव्यङ्ग्यः शब्दः स्फोटात्मको ब्रह्मरूपो नित्यश्च।

तदाह हरिः,

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम्।

विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः॥ इति॥

स च यद्यप्येकोऽखण्डश्च, तथाऽपि पदे वाक्ये जपाकुसुमादिलौहित्यपीतत्वादि-व्यञ्जकोपरागवशाद् लोहितः पीतः स्फटिक इति भानवद् वर्णादिव्यङ्ग्यो वर्णरूपः पदरूपो वाक्यरूपश्च। यथा च मुखे मणिकृपाणदर्पणव्यञ्जकोपाधिवशाद्दैर्घ्यवर्तुलत्वादिभानं तद्वत्। तदुक्तम्,

पदे न वर्णा विद्यन्ते वाक्येष्ववयवा न च।

वाक्यात्पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कश्चन॥ इति।

किञ्च व्यञ्जकध्वनिगतं कत्वगत्वादिकं स्फोटे भासते। बिम्बगतधर्मवैशिष्ट्येनैव प्रतिबिम्बस्य लोकेऽवधारणात्, व्यञ्जकरूपरूषितस्यैव

स्फटिकादेर्भानाच्च। यथा चैकस्या-काशस्य घटाकाशो महाकाश इत्यौपाधिको भेदः यथा चैकस्यैव चेतनस्यौपाधिको जीवेश्वरभेदो जीवानां च परस्परं भेदः, एवं स्फोटे व्यञ्जकध्वनिगतकत्वादिभानात्ककारो बुद्ध इत्यौपाधिको भेदव्यवहारः। औपाधिको भेद इत्यत्रोपाधिः कत्वादिर्भिन्न उपधेयस्तु आकाशस्फोटादिरेक एवेति तात्पर्यम्। पदवाक्ययोस्सखण्डत्वपक्षे त्वन्तिमवर्णव्यङ्ग्यः स्फोट एक एव । पूर्वपूर्ववर्णस्तु तात्पर्यग्राहकः। न्यायनये चित्रगुरित्यादौ चित्रादिपदवत्।

ध्वनिस्तु द्विविधः। प्राकृतो वैकृतश्च। प्रकृत्याऽर्थबोधनेच्छया स्वभावेन वा जातः स्फोटव्यञ्जकः प्रथमः प्राकृतः। तस्मात्प्राकृताज्जातो विकृतिविशिष्टश्चिरस्थायी निवर्तको वैकृतिकः। हरिरप्याह-

स्फोटस्य ग्रहणे हेतुः प्राकृतो ध्वनिरिष्यते।

शब्दस्योद्ध्र्वमभिव्यक्तेर्वृत्तिभेदे तु वैकृताः॥

ध्वनयः समुपोहन्ते स्फोटात्मा तैर्न भिद्यते॥ इति॥

शब्दस्याभिव्यक्तेरूद्ध्र्वं, वैकृता ध्वनयो जायन्ते इति शेषः। वृत्तिभेदे इति।

अभ्यासार्थे द्रुता वृत्तिर्मध्या वै चिन्तने स्मृता।

शिष्याणामुपदेशार्थं वृत्तिरिष्टा विलम्बिता॥ इति

तिसृषु वृत्तिषु समुपोहन्ते कारणानि भवन्ति स्फोटस्तु तैर्न भिद्यत इति तदर्थः।

अत्रेदं बोध्यम्-केनचिद् घटमानयेति वैखरीनादः प्रयुक्तः, स केनचिच्छ्रोत्रेन्द्रियेण गृहीतः, स नाद इन्द्रियद्वारा बुद्धिहृद्गतस्सन्नर्थबोधकं शब्दं स्वनिष्ठकत्वादिना व्यञ्जयति तस्मादर्थबोधः। स्फुटत्यर्थोऽस्मादिति व्युत्पत्त्या स्फोटः। उच्चारयितुस्तु

युगपदेव मध्यमावैखरीभ्यां नाद उत्पद्यते। तत्र वैखरीनादो वह्नेः फूत्कारादिवन्मध्यमानादोत्साहकः, मध्यमानादः स्फोटं व्यञ्जयतीति शीध्रमेव ततोऽर्थबोधः, परस्य विलम्बेनानुभवसिद्धत्वात्। अत एव श्रोत्रोपलब्धिर्बुद्धिनिर्ग्राह्याः प्रयोगेणाभिज्वलित आकाशदेशः शब्द इत्याकरग्रन्थ- स्संगच्छते। कत्वादिना श्रोत्रोपलब्धित्वं स्फोटात्मकपदादिरूपेण तु बुद्धिनिर्ग्राह्यत्वम्, स च प्रयोगेण वैखरीरूपेणाभिज्वलितः स्वरूपरूषितः कृत इति तदर्थः। तत्रापि शक्यत्वस्येव शक्ततावच्छेदिकाया वर्णपदवाक्यनिष्ठजातेर्वाचकत्वम्। तदुक्तम्,

अनेकव्यक्त्यभिव्यङ्ग्या जातिः स्फोट इति स्मृतः। इति।

तस्मादष्टविधस्फोटात्मकश्शब्दो वृत्त्याश्रयः। वस्तुतस्तु वाक्यस्फोटो वाक्यजातिस्फोट एव वा वृत्त्याश्रयः। तत एव लोकेऽर्थबोध इत्याद्युक्तत्वादिति सर्वं सुस्थम्। इति स्फोट-निरूपणम्।

आकाङ्क्षादिविचारः

अथ शाब्दबोधसहकारिकारणानि आकाङ्क्षायोग्यताऽऽसत्तितात्पर्याणि। वाक्यसमय-ग्राह्हिकाऽऽकाङ्क्षा। सा चैकपदार्थाज्ञाने तदर्थान्वयायोग्यार्थस्य यज्ज्ञानं तद्विषयेच्छा "अस्यान्वय्यर्थः कः" इत्येवंरूपा पुरूषनिष्ठैव, तथापि तस्याः स्वविषयेऽर्थे आरोपः।

अयमर्थोऽर्थान्तरमाकाङ्क्षति इति व्यवहारात्। इदमेवाभिधानापर्यवसानमित्युच्यते। पदे तु नारोपः, अर्थबोधोत्तरमेवाकाङ्क्षोदयात्। पदं साकाङ्क्षमिति तु साकाङ्क्षार्थ-बोधकमित्यर्थकम्। तदुक्तं समर्थसूत्रे भाष्ये

‘‘परस्परव्यपेक्षां सामर्थ्यमेके। का पुनश्शब्दयोर्व्यपेक्षा। न ब्रूमश्शब्दयोरिति किं तर्हि अर्थयोरिति।" ईदृशजिज्ञासोत्थापकं चैकपदार्थेऽपरपदार्थव्यतिरेकप्रयुक्तस्यान्वयबोधकजनकत्वस्य ज्ञानमिति तद्विषये तादृशा-न्वयबोधाजनकत्वेऽप्याकाङ्क्षेति व्यवहारः। यद्वा उत्थापकताविषयतान्यतरसम्बन्धे-नोभयसम्बन्धेन वाऽर्थान्तरजिज्ञासा आकाङ्क्षा। आद्यं पश्य मृगो धावतीत्यत्र, दर्शनार्थस्य कारकधावनाकाङ्क्षोत्थापकत्वं धावनं तु तद्विषय एव। अन्त्यं पचति तण्डुलं देवदत्त इत्यादौ, क्रियाकारकयोर्द्वयोरपि परस्परं तदुत्थापकत्वात्तद्विषयत्वाच्च। अत एव घटः कर्मत्वम् आनयनं कृतिरित्यतो घटमानयेतिवन्नान्वयबोधः। आकाङ्क्षाविरहात्। घटमानयेति विभक्त्यन्ताख्या-तान्तयोरेव साकाङ्क्षात्वाच्च।

योग्यताविचारः

योग्यता च परस्परान्वयप्रयोजकधर्मवत्त्वम्। तेन पयसा सिञ्चतीति वाक्यं योग्यम्। अस्ति च सेकान्वयप्रयोजकद्रवद्रव्यत्वं योग्यता जले, करणत्वेन जलान्वयप्रयोजकार्द्रीकरणत्वं योग्यता सेकक्रियायाम्। अत एव वह्निना सिञ्चतीति वाक्यमयोग्यम्। वह्नेः सेकान्वयप्रयोजकद्रवद्रव्यत्वाभावात्।

एतादृशस्थलेषु नान्वयबोधः किन्तु प्रत्येकं पदार्थबोधमात्रमिति नैयायिकाः। तन्न। बौद्धार्थस्यैव सर्वत्र बोधविषयत्वेन बाधस्याभावात्।

हरिरप्याह-

अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति च। इति।

अतो बन्ध्यासुतादिशब्दानां प्रातिपदिकत्वम्। वह्निना सिञ्चतीत्यतो बोधाभावे तद्वाक्यप्रयोक्तारं प्रति ''अद्रवेण वह्निना कथं सेकं ब्रवीषि'' इत्युपहासानापत्तेश्च। वाक्यर्थबोधे जाते बुद्धार्थविषये प्रवृत्तिस्तु न भवति बुद्धार्थेऽप्रामाण्यग्रहादित्यन्यत्र विस्तरः।

आसत्तिविचारः

प्रकृतान्वयबोधाननुकूलपदाव्यवधानमासत्तिः। गिरिरग्निमानित्यासन्नम्। अनासन्नं च गिरिर्भुक्तमग्निमान्देवदत्तेनेति। आसत्तिरपि मन्दबुद्धेरविलम्बेन शाब्दबोधे कारणम्। अमन्दबुद्धेस्त्वासत्त्यभावेऽपि पदार्थोपस्थितावाकाङ्क्षादितोऽविलम्बेनैव बोधो भवतीति न बोधे तस्याः कारणत्वम्। ध्वनितं चेदं न पदान्तसूत्रे भाष्ये। स्थाल्यामोदनं पचतीत्यादौ स्थाल्यामित्यस्यौदनपदेन व्यवधानेऽपि प्रकृतान्वयबोधानुकूलत्वादासन्नत्वाक्षतिः॥

तात्पर्यविचारः

एतद्वाक्यं पदं वा एतदर्थबोधायोच्चारणीयमितीश्वरेच्छातात्पर्य्यम्। अत एव सति तात्पर्य्ये 'सर्वे सर्वार्थवाचका' इति शाब्दिकनये घटशब्दात्पटप्रत्ययो नेत्याद्युक्तम्। नानार्थस्थले लोके तात्पर्य्यन्तु एतत्पदं वाक्यं वा एतदर्थप्रत्ययाय मयोच्चार्य्यते इति प्रयोक्तुरिच्छारूपम्। तात्पर्य्यनियामकं च लोके प्रकरणादिकमेव। अतो भोजनप्रकरणे सैन्धवमानयेत्युक्ते सैन्धवपदेन लवणप्रत्ययः। युद्धावसरेऽश्वप्रत्ययः। वेदवाक्ये ऐश्वरतात्पर्य्यादर्थबोधः। ननु प्रकरणादीनां शक्तिनियामकत्वे शक्त्यैव निर्वाहे किन्तात्पर्य्येणेति चेन्न। अस्माच्छब्दादर्थद्वयविशेष्यको बोधो जायते अर्थद्वये शक्तिसत्त्वात्तात्पर्य्यं तु क्वेति न जानीम इत्यनुभवविरोधात्। अत एव च पय

आनयेत्युक्तेऽप्रकरणज्ञस्य दुग्धं जलं वा आनेयमिति प्रश्नः सङ्गच्छते। इत्याकाङ्क्षादिविचारः॥

धात्वर्थविचारः

अथ सकलशब्दमूलभूतत्वाद्धात्वर्थो निरूप्यते। तत्र फलानुकूलो यत्नसहितो व्यापारो धात्वर्थः। फलत्वं च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे तद्धात्वर्थजन्यत्वे सति तद्धात्वर्थनिष्ठ-विशेष्यतानिरूपितप्रकारातावत्त्वम्। विभागजन्यसंयोगादिरूपे पतत्यादिधात्वर्थे विभाग-संयोगयोः फलत्ववारणायोभयम्। कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारे तु फलस्य विशेष्यता। व्यापारत्वं च धात्वर्थफलजनकत्वे सति धातुवाच्यत्वम्। अनुकूलत्वं संसर्गः। अनुकूलत्वं च फलनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकत्वम्। ''भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि'' इति निरुक्तोक्तेर्व्यापारविशेष्यको बोधः। तत्र तिङ्वाच्यं संख्याविशिष्टकारकं कालश्च व्यापार-विशेषणम्॥

परे तु फलव्यापारयोर्द्धातोः पृथक् शक्तावुद्देश्यविधेयभावेनान्वयापत्तिस्तयोः स्यात्। पृथगुपस्थितयोस्तथा अन्वयस्यौत्सर्गिकत्वात्। किञ्चैकपदे व्युत्पत्तिद्वयकल्पनेऽतिगौरवम्। तथाहि-फलविशेषणकव्यापारबोधे कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहृतधातुजन्योपस्थितिः कारणं व्यापार-विशेषणकफलबोधे कर्मप्रत्ययसमभिव्याहृतधातुजन्योपस्थितिः कारणमिति कार्य्य-कारणभावद्वयकल्पनम्, धातोरर्थद्वये शक्तिद्वयकल्पनं, धातोर्बोधजनकत्वसम्बन्धद्वयकल्पनं चातिगौरवम्। तस्मात्फलावच्छिन्ने व्यापारे व्यापारावच्छिन्ने फले च धातुनां शक्तिः, कर्तृक-र्मार्थकतत्तत्प्रत्ययसमभिव्याहारश्च तत्तद्बोधे नियामक इत्याहुः।

यत्तु मीमांसकाः फलं धात्वर्थो व्यापारः प्रत्ययार्थ इति वदन्ति। तन्न। लः कर्मणीत्यादिसूत्रविरोधापत्तेः। नहि तेन व्यापारस्य प्रत्ययार्थता लभ्यते।

किञ्च पचति पक्ष्यति पक्ववानित्यादौ फूत्कारादिप्रतीतये तत्रानेकप्रत्ययानां शक्तिकल्पनापेक्षयैकस्य धातोरेव शक्तिकल्पनोचिता।

किञ्च फूत्कारादेः प्रत्ययार्थत्वे गच्छतीत्यादौ तत्प्रतीतिवारणाय तद्बोधे पचिसमभिव्याहारस्यापि कारणत्वकल्पनेऽतिगौरवम्।

किञ्च सकर्मकाकर्मकव्यवहारोच्छेदापत्तिः। न च प्रत्यार्थव्यापारव्यधिकरणफल-वाचकत्वं सकर्मकत्वं तन्मते तत्समानाधिकरणफलवाचकत्वमकर्मकत्वञ्च, प्रत्ययार्थ-व्यापाराश्रयत्वं कर्तृत्वम्, घटं भावयतीत्यादौ णिजर्थव्यापरव्यधिकरणफलाश्रयत्वेन घटादेः कर्मत्वमिति वाच्यम्। अभिधानानभिधानव्यवस्थोच्छेदापत्तेः। न च व्यापारेणाश्रयाक्षे-पात्कर्तुरमभिधानम्, कर्माख्याते च प्रधानेन फलेन स्वाश्रयाक्षेपात्कर्मणोऽभिधानमिति वाच्यम्। जातिशक्तिवादे जात्याक्षिप्तव्यक्तेरिवाश्रयप्राधान्यापत्तौ क्रियाप्रधानमाख्यातमिति यास्कवचोविरोधापत्तेः।

किञ्च फलस्य धातुना तदाश्रयस्य चाक्षेपेणैव लाभसम्भवेन लः कर्मणीत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः। कर्मकर्तृकृतां कारकभावनोभयवाचकत्वे गौरवाच्च।

किञ्च भावविहितघञादीनां व्यापारवाचकत्वे ग्रामो गमनवानित्याद्यापत्तिः। तद्वाचकत्वे तेनापि स्वाश्रयाक्षेपे कर्तुरभिधानापत्तिः।

किञ्च गुरुः शिष्याभ्यां पाचयतीत्यादौ ‘‘हेतुमति च’’ इतिसूत्रबलात् प्रयोजक-व्यापारस्य णिजर्थत्वे स्थिते प्रयोज्यव्यापार आख्यातार्थो वाच्यः, एवञ्च संख्यायाः

स्ववाचकाख्यातार्थव्यापारेऽन्वयिन्येवाऽन्वयाच्छिष्याभ्यामिति द्विवचनानापत्तिः। पाचयतीत्येक-वचनानापत्तिश्च। गुरोरनभिधानेन तन्न प्रथमाया अनापत्तेश्च। शिष्यशब्दात्तदापत्तेश्चेत्यन्यत्र विस्तरः।

सर्वकारकान्वयितावच्छेदधर्मवती क्रिया।

यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयते।

आश्रितक्रमरूपत्वात्सा क्रियेत्यभिधीयते॥ १॥

गुणभूतैरवयवैः समूहः क्रमजन्मनाम्।

बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदः क्रियेति व्यपदिश्यते॥ २॥

इति भूवादिसूत्रस्थभाष्यार्थप्रतिपादकहरिग्रन्थात्। क्रमजन्मानां व्यापाराणां समूहं प्रति गुणभूतैरवयवैर्युक्तः सङ्कलनात्मिकयैकत्वबुद्धया प्रकल्पिताभेदरूपः समूहः क्रियेति व्यवह्रियते इति द्वितीयकारिकार्थः। अत्रावयवाश्रयं पौर्वापर्यं समुदायाश्रयमेकत्वम्। क्षणनश्वराणां व्यापाराणां वस्तुभूतसमुदायाभावात् बुद्धयेत्युक्तम्। पचति पक्ष्यती-त्यादावसिद्धम्, अपाक्षीदित्यादौ सिद्धं वा साध्यत्वेनाभिधीयमानं क्रिया। आश्रितेति योगदर्शनं कृतम् अवयवानां क्रमेणोत्पत्त्या। अत एवाश्रितक्रमरूपा क्रियेति आदिमकारिकार्थः। एकैकावयवेऽपि समूहरूपारोपादधिश्रयणकालेऽपि पचतीति व्यवहारः। तदुक्तम्-

एकदेशे समूहे वा व्यापाराणां पचादयः।

स्वभावतः प्रवर्तन्ते तुल्यरूपं समाश्रिताः। इति।

अत्र केचित्। सिद्धत्वं क्रियान्तराकाङ्क्षोत्थापकतावच्छेदकवैजात्यवत्त्वे सति कारकत्वेन क्रियान्वयित्वे सति कारकान्तरान्वयायोग्यत्वम्। साध्यत्वं च क्रियान्तरा-काङ्क्षानुत्थापकतावच्छेकं सत् कारकान्तरान्वययोग्यतावच्छेदकरूपवत्त्वम्। हिरुगाद्यव्ययानां साध्यत्वाभावेऽपि क्रियावाचकत्वव्यवहारस्तु क्रियामात्रविशेषणत्वात्। तत्र सिद्धत्वं पाक इत्यादौ घञादिवाच्यम्। साध्यत्वं तु सर्वत्रैव धातुप्रतिपाद्यम्। ननु हरिं नमेच्चेत्सुखं यायात् इत्यत्र क्रियाया अपि क्रियान्तराकाङ्क्षत्वेन सिद्धत्वमस्ति इति चेन्न। चेच्छब्दसमभिव्याहारेणाकाङ्क्षोत्थापनाद् इत्याहुः।

वस्तुतः साध्यत्वं निष्पाद्यत्वमेव तद्रूपेणैव बोधः। स्पष्टं चेदम् उपपदमतिङित्यादौ भाष्ये। ननु घटं करोतीत्यादौ द्रव्यस्यापि साध्यत्वेन प्रतीतिरिति चेन्न। करोतिपदादिसमभिव्याहारात् तथा प्रत्ययेऽपि स्वतो घटादिपदाद् द्रव्यस्य सिद्धत्वेनैव प्रतीतेः।

अस्तिभवतिवर्ततिविद्यतीनामर्थः सत्ता। सा चानेककालस्थायिनीति कालगतपौर्वाप-र्य्येण क्रमवतीति तस्याः क्रियात्वम्। सत्तेहात्मधारणम्।

सकर्मकत्वञ्च फलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वं, फलसमानाधिकरणव्यापारवाचकत्व-मकर्मकत्वम्। क्वचित्तु फलांशाभावादकर्मकत्वम्। यथाऽस्त्यादौ केवलं सत्तादिरेवार्थः। फलांशस्य सूक्ष्मदृष्टाऽप्यप्रतीतेः। उत्पन्नस्य सत्वस्य स्वरूपधारणरूपां सत्तामाचेष्टेऽस्त्या-दिरिति निरूक्तोक्तेश्च।

वस्तुतस्तु शब्दशास्त्रीयकर्मसंज्ञकार्थान्वय्यर्थकत्वं सकर्मकत्वम्। तदनन्वय्यर्थक-त्वमकर्मकत्वम्। तेनाध्यासिता भूमय इत्यादिसिद्धः। अन्वयश्च पृथग्बुद्धेन संसर्गरूपः। अन्वयपदस्य तत्रैव व्युत्पत्तेः। तेन जीवतीत्यादौ न दोषः। तत्र

प्राणादिरूपकर्मणो धारणार्थधात्वर्थात्पृथगबोधादिति ‘सुप आत्मन’ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। अधिशीङ्स्थेत्यनेन भूमय इत्याधारस्य कर्मत्वम्।

जानातेर्विषयतया ज्ञानं फलम्, आत्ममनःसंयोगो व्यापारः। अत एव मनो जानातीत्युपपद्यते। आत्माऽत्रान्तःकरणं, मनोऽपि तद्वृत्तिविशेषणम्। आत्मा आत्मानं जानातीत्यादौ अन्तःकरणावच्छिन्नः कर्त्ता शरीरावच्छिन्नं कर्मेति कर्मवत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्।

यत्तु आवरणभङ्गो विषयता वा फलम्, व्यापारस्तु ज्ञानमेवेति। तन्न। कर्मस्थक्रियकत्वापत्तेः। तद्व्यवस्था चेत्थमुक्ता हरिणा,

विशेषदर्शनं यत्र क्रिया तत्र व्यवस्थिता।

क्रियाव्यवस्था त्वन्येषां शब्दैरेव प्रकल्पिता॥ इति।

अस्यार्थः। यत्र कर्मणि कर्त्तरि वा क्रियाकृतो विशेषः कश्चिद् दृश्यते तत्र क्रिया व्यवस्थितेत्युच्यते। नन्वेवं पच्यादिकर्त्तर्यपि श्रमादिरूपविशेषस्य दर्शनादिदमयुक्तम्। किञ्च चिन्तयति पश्यतीत्यादीनां कर्तृस्थभावकत्वानुपपत्तिः। कर्तरि क्रियाकृतविशेषाभावत्। अत आह- अन्येषामिति। मते इति शेषः। यत्र कर्तृकर्मसाधारणरूपं फलं शब्देन प्रतिपाद्यते स कर्तृस्थभावकः। यथा पश्यति घटं, ग्रामं गच्छति, हसतीत्यादौ। तत्र विषयतासमवायाभ्यां ज्ञानमुभयनिष्ठं, संयोगश्चोभयनिष्ठः। एवं हासोऽपि। न हि विषयताऽऽवरणभङ्गावेवम्। यत्र कर्त्रवृत्तिकर्मस्थफलं स कर्मस्थभावकः। यथा भिनत्तीत्यादौ न हि द्विधाभवनादि

कथमपि कर्तृनिष्ठमिति हेलाराजः। तथा चावरणभङ्गस्य विषयतायाश्च कर्ममात्रनिष्ठत्वाज्जानातेरपि कर्मस्थक्रियकत्वापत्तिरित्यलम्॥

इच्छतेरिच्छानुकूलं ज्ञानमर्थः। अतीतानागतयोरपि बुद्ध्युपारोहात् फलशालित्वम्।

पतिर्गमिवत्सकर्मकः। नरकं पतित इत्यादिप्रयोगात्। विभागजन्यसंयोगमात्र-परत्वेऽकर्मक इति। कृञ उत्पत्तिर्व्यधिकरणस्तदनुकूलो व्यापारोऽर्थः। यत्नमात्रार्थकत्वेऽकर्म-कत्वापत्तिर्यतिवत्। किञ्च कर्तृस्थभावकत्वाभावात् कर्मकर्तरि यगाद्यनपत्तिः कृतिरित्यादौ धातूनामनेकार्थत्वाद् यत्नमात्रे वृत्तिः। यद्वा यत्नकृतिशब्दयोरपि व्यापारसामान्यवाचितैव। अत एव स्थालीस्थे यत्ने पचिना कथ्यमाने स्थाली पचतीति कारके इति सूत्रे भाष्ये उक्तमित्यलम्।

अथ लकारार्थविचारः

यत्तु तार्किकाः- फलव्यापारौ धात्वर्थः। लकाराणां कृतावेव शक्तिर्लाघवात्, न तु कर्तरि, कृतिमतः कर्तृत्वेन तत्र शक्तौ गौरवात्। प्रथमान्तपदेनैव तल्लाभाच्च। आख्यातार्थे धात्वर्थो विशेषणं, प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थयोः सहार्थत्वे प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यात्। प्रथमान्तार्थे आख्यातार्थो विशेषणम्। अनुकूलत्वमाश्रयत्वञ्च संसर्गः। तथा च चैत्रः पचतीत्यादौ विक्लित्त्यनुकूलव्यापारानुकूलकृतिमांश्चैत्र इति बोधः। रथो गच्छतीत्यादौ रथस्याचेतनत्वाद् यत्नशून्यत्वेन व्यापारे आश्रयत्वे वा आख्यातस्य लक्षणेत्याहुः।

तन्न। युष्मदस्मदोर्लकारेण सामानाधिकरण्याभावात् पुरुषव्यवस्थाऽनापत्तेः पचन्तं चैत्रं पश्य, पचते देवदत्ताय देहीत्यादौ शतृशानजादीनामपि

तिबादिवल्लादेशाविशेषेण तेभ्यः कृतिमात्रबोधापत्तेश्च। न चेष्टापत्तिराश्रयाश्रयिभावेन कर्मणि सम्प्रदाने च कृतेरन्वयादिति वाच्यम्। नामार्थयोरभेदान्वयो व्युत्पन्न इति व्युत्पत्तिभङ्गापत्तेः।

ननु फलमुखगौरवं न दोषायेति न्यायेन शत्रादीनां कर्तरि शक्तिः तिबादीनां कृतावेव इति चेन्न। स्थान्येव वाचको लाघवाद् आदेशानां बहुत्वेन तेषां वाचकत्वे गौरवमिति हि तव मतम्। एवं च तिबादीनां शत्रादीनां च स्थानिस्मारकतया लिपिस्थानीयत्वं, बोधकस्तु लकार एव। स च शत्राद्यन्ते कर्तरि शक्तस्तिबाद्यन्ते कथं कृतिं बोधयेत्। अन्यायश्चानेकार्थनेकार्थत्वमिति न्यायात्।

ननु लः कर्म्मणीति सूत्रे कर्तृकर्म्मपदे भावप्रधाने, तथा च कर्तृत्वं कृतिः कर्म्मत्वं फलं तयोः शक्तौ सूत्रस्वरसः। कर्म्मप्रत्ययान्ते पच्यते ओदनो देवदत्तेनेत्यादौ देवदत्तनिष्ठकृतिजन्यव्यापारजन्यविक्लित्तिमान् ओदन इति बोधः। कर्तरि कृदिति सूत्रे तु कर्तरीति पदस्य धर्मिप्रधानत्वात् कृत्याश्रये शत्रादीनां शक्तिरिति चेन्न। कर्तरि कृदिति सूत्रे यत्कर्तृग्रहणं तस्यैव लः कर्म्मणीति सूत्रे चकारानुकृष्टत्वेन भावप्रधानत्वे सूत्रस्वरसाभावात्। शत्रादीनां स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैवादेशत्वमिति न्यायेन स्थान्यर्थेन निराकाङ्क्षात्वादा- काङ्क्षितविधानं ज्याय इति न्यायात् कर्त्तरि कृदित्यनेन शक्तिग्रहाभावात्। अन्यथा देवदत्तेन शय्यमाने आस्यमाने च यज्ञदत्तो गत इत्यादौ भावे शानजनापत्तेः।

ननु नामार्थयोरभेदान्वयानुरोधात् शतृशानजादीनां कर्त्तरि शक्तिरिति चेन्न। पचतिकल्पं पचतिरूपं देवदत्त इत्याद्यनुरोधेन तिङ्क्ष्वपि कर्तुरेव वाच्यत्वौचित्यात्।

किञ्च कृतिवाच्यत्वे रथो गच्छतीत्यादौ आश्रये लक्षणास्वीकारे गौरवापत्तिः। अभिहितत्वानभिहितत्वव्यवस्थोच्छेदापत्तिश्च। न चानभिहित इति सूत्रस्यानभिहितसंख्याके इत्यर्थवर्णनमिति वाच्यम्। कृतद्धितसमासैः संख्याऽभिधानस्याप्रसिद्धत्वात्। किञ्च यत्नोऽपि व्यापारसामान्यं धातुत एव लभ्यते, स्थालीस्थे यत्ने पचिना कथ्यमाने स्थाली पचतीति कारके इत्यधिकारसूत्रे भाष्यप्रयोगात्, अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् कृतौ शक्तेरुक्तिसम्भव एव नेत्यलम्।

अथ धात्वर्थविशेष्यबोधविचारः

आख्यातार्थे धात्वर्थो विशेषणमित्यस्य निराकरणमवशिष्यते। तथाहि-प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थयोः सहार्थत्वे प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यमित्युत्सर्गः। पाचक औपगव इत्युदाहरणं, पाकक्रियाश्रयः उपगुसबन्ध्यभिन्नापत्यमिति प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यन्तयोरर्थे। तत्रापि प्रत्ययवाच्यस्यैवार्थस्य प्राधान्यम्। द्योत्यस्य त्वप्राधान्यमेव। यथा अजा इत्यत्र स्त्रीत्वविशिष्टपशुविशेष इति बोधः। तस्योत्सर्गस्य भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानीति यास्कवचनमपवादः। तेनाख्याते तिङन्ते क्रियाया एव प्राधान्यं शाब्दबोधे न प्रत्ययार्थस्येति बोध्यम्।

यत्तु आख्यातपदेन तिङ्मात्रगहणाद्भावप्रधानमित्यत्र षष्ठीतत्पुरुषाश्रयणात् प्रत्ययार्थप्राधान्यमेव फलतीति। तन्न। आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये इति सूत्रे आख्यातपदेन तिङन्तस्यैव ग्रहणात्। उत्सर्गेणैव निर्वाहे यास्ककृतापवादवचनवैयर्थ्यापत्तेश्च। तस्माद्भावप्रधानमित्यत्र बहुव्रीहिः। आख्यातपदेन तिङन्तस्यैव ग्रहणमित्यलम्।

अथ प्रथमान्तार्थबोधविचारः

प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यको बोधस्तार्किकमते इति निराकर्तुमवशिष्यते। तथा हि शाब्दिकमते पश्य मृगो धावतीत्यादौ मृगकर्तृकधावनं दृशिक्रियायाः कर्म्म, प्रधानं दृशिक्रियैव। तथा च मृगकर्तृकधावनकर्म्मकं प्रेरणाविषयीभूतं त्वत्कर्तृकं दर्शनमितिबोधः। तत्र मृगो धावतीत्यत्र विशेष्यभूतधावनरूपार्थवाचकस्य धावतीत्यस्य प्रातिपदिकत्वा-भावान्न द्वितीया। कर्म्मत्वन्तु संसर्गमर्यादया भासते। एवं पचति भवतीत्यत्र पचिक्रियाकर्तृका सत्तेति बोधः। पच्यादयः क्रियाभवतिक्रियायाः कर्त्र्यो भवन्तीति भूवादिसूत्रस्थभाष्यात् उक्तञ्च हरिणा,

सुबन्तं हि यथाऽनेकन्तिङन्तस्य विशेषणम्।

तथा तिङन्तमप्याहुस्तिङन्तस्य विशेषणम्॥ इति॥

तार्किकमते तु अन्यदेशसंयोगानुकूलधावनानुकूलकृतिमन्मृगकर्मकं प्रेरणाविषयीभूतं यद्दर्शनं तदनुकूलकृतिमांस्त्वमिति बोधः। तत्र विशेष्यभूतार्थवाचकमृगशब्दस्य प्रातिपदि-कत्वात्। दृशिक्रियाकर्म्मत्वाच्च द्वितीयापत्तौ धावन्तं मृगं पश्येतिवत् पश्य मृगन्धावतीत्यापत्तेः। अप्रथमासमानाधिकरणे शतृशानचोर्नित्यत्वादेवं प्रयोगविलयापत्तेश्च।

ननु विशिष्टार्थवाचकस्य धावति मृग इति वाक्यस्य कर्म्मत्वेऽपि पृथङ् मृग इत्यस्य प्रातिपदिकस्य कर्म्मत्वाभावान्न द्वितीयेति चेन्न। अनभिहिते इत्यधिकार-सूत्रप्रघट्टके अभिधानञ्च तिङ्कृत्तद्धितसमासैरित्येतत्परिगणनप्रत्याख्यानपरभाष्यरीत्या द्वितीयाऽऽपत्तेः। तथाहि-कटं भीष्मं कुर्वित्यादौ विशेष्यकटशब्दादुत्पन्नद्वितीयया कर्म्मत्वस्योक्तत्वाद्

विशेषणीभूतभीष्मशब्दाद् द्वितीया न स्यादतः परिगणनं भाष्ये कृतम्। तत्प्रत्याख्यानञ्च सर्वकारकाणां साक्षात्स्वाश्रयद्वारा वा अरुणाधिकरणन्यायेन भावानान्वयस्वीकारात्। अत एवोक्तम्भाष्ये कटोऽपि कर्म्म भीष्मादयोऽपीति। तत्र कटनिष्ठकर्म्मत्वोक्तावपि भीष्मत्वादिगुणविशिष्टकर्म्मत्वानुक्तेस्तस्माद् द्वितीयेति तात्पर्यम्। उभयोः पश्चात्परस्पर-मन्वयस्तु विशेष्यविशेषणभावेन। अयमेवान्वयः पार्ष्णिक इत्युच्यते। एवेमेवान्वयोऽरुणा-धिकरणे अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सोमं क्रीणातीत्यत्र क्रयणक्रियायां मीमांसकै-स्स्वीकृतः। तस्माद्धावति मृग इत्यत्र उभयोः कर्म्मत्वे धावतीत्यस्य प्रातिपदिकत्व भावाद् विशेषणत्वेनान्यत्र निराकाङ्क्षत्वाच्च द्वितीयोत्पत्त्यभावेऽपि मृगशब्दाद् द्वितीया दुर्वारेवेत्यवेहि। शाब्दिकमते तु क्रियाविशेषणत्वेनेतरार्थे निराकाङ्क्षत्वाद् मृगशब्दान्न द्वितीया। तार्किकमते तु विशेष्यार्थवाचकाद् मृगशब्दाद् राज्ञः पुरुषमानयेतिवद् द्वितीया दुर्वारेत्यलमतिविस्तरेण। इति धात्वर्थनिर्णयः।

अथ निपातार्थविचारः

अथ निपातार्थनिर्णयः। अनुभूयते सुखम्, साक्षात् क्रियते गुरुरित्यादौ निपातानां द्योतकत्वेनानुभवसाक्षात्काररूपफलयोर्धात्वर्थत्वेन सकर्म्मकत्वम्। कर्म्मसंज्ञकार्थान्वय्यर्थ-कत्वं सकर्मकत्वमिति निष्कृष्टमतेऽपि फलाश्रयतया कर्म्मसंज्ञकस्य धात्वर्थफले एवान्वयौचित्येन द्योतकत्वमावश्यकम्। द्योतकत्वञ्च स्वसमभिव्याहृतपदनिष्ठवृत्त्युद्बो-धकत्वम्। क्वचित्तु क्रियाविशेषणाक्षेपकत्वं द्योतकत्वम्। यथा प्रादेशं विलिखतीत्यादौ विमानक्रियाक्षेपकः। प्रादेशं विमाय लिखतीत्यर्थावगमात्। अत एव अथ शब्दानुशासनमि-त्यत्राथशब्दस्य

प्रारम्भक्रियाक्षेपकत्वं कैयटाद्युक्तं सङ्गच्छते। क्वचित्तु सम्बन्धपरिच्छेकत्वं द्योतकत्वम्। यथा कर्म्मप्रवचनीयानाम्। विशिष्टस्य न धातुत्वमपाठादडाद्यव्यवस्थापत्तेश्च।

यत्तु तार्किकाः- उपसर्गाणां द्योतकत्वं तदितरनिपातानां वाचकत्वं, साक्षात्प्रत्यक्ष-तुल्ययोरिति कोशात्। नमः पदेन देवाय नम इत्यादौ नमस्कारार्थस्य, दानावसरे गवे नम इत्यत्र पूजार्थस्य प्रसिद्धत्वाच्च। सकर्म्मकत्वञ्च स्वस्वसमभिव्याहृतनिपातान्यतरार्थफल-व्यधिकरणव्यापारवाचकत्वं सकर्म्मत्वम्। कर्म्मकत्वञ्च स्वस्वसमभिव्याहृतनिपाता-न्यतरार्थफलशालित्वमित्याहुः। तन्न । वैषम्ये बीजाभावात्। अनुभूयते इत्यनेन साक्षात्क्रियते इत्यस्य समत्वात्। नामार्थधात्वर्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयाभावात् निपातार्थधात्वर्थयोरन्वयस्यैवासम्भवात्। निपातार्थफलाश्रयत्वेऽपि धात्वर्थान्वयं विना कर्म्मत्वानुपपत्तेश्च।

यदपि केचिच्छाब्दिकाः- निपातानां वाचकत्वे शोभनः समुच्चय इतिवत् शोभनश्च इत्यापत्तिः। घटस्य समुच्चय इतिवत् घटस्य च इत्यापत्तिश्चेत्याहुः। तन्न। शब्दशक्तिस्वभावेन निपातैः स्वार्थस्य परविशेषणत्वेनैव बोधनेन विशेषणान्वयाप्रसंगात्। षष्ठ्यप्राप्तेश्च। किञ्च घटं पटञ्च पश्येत्यादौ घटमित्यस्य क्रियायामेवान्वयः। अत एव ततो द्वितीया। घटं समुच्चयवन्तं पटम्पश्येति बोधः। समुच्चयस्य प्रतियोग्याकाङ्क्षायां सन्निहितत्वात् घटस्य प्रतियोगित्वं, पटे तु समुच्चयस्य भेदेनान्वयो न तु पटस्य समुच्चये इति क्व षष्ठ्यापादनम्। नामार्थयोरभेदान्वयव्युपत्तिस्तु निपातातिरिक्तविषया।

निपातानामर्थवत्त्वमपि द्योत्यार्थमादायैव। शक्तिलक्षणाद्योतकताऽन्यतमसम्बन्धेन बोधकत्वस्यैवार्थवत्त्वात्। नञ्समासे उत्तरपदार्थप्राधान्यं द्योत्यार्थापेक्षयैव। प्रतिष्ठते इत्यत्र तिष्ठतिरेव गतिवाची, धातूनामनेकार्थत्वात्। प्रशब्दस्तु तदर्थगत्यादिमत्त्वस्य द्योतकः।

अत एव धातुः पूर्वं साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेति सिद्धान्तितम्। साधनं कारकम्। तत्प्रयुक्तकार्येण, उपसर्गेण उपसर्गसंज्ञकशब्देन। तत्र हि भाष्ये ''पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेनेति। नैतत्सारं पूर्वं धातुस्साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण साधनं हि क्रियां निर्वर्तयति तामुपसर्गो विशिनष्टीति। सत्यमेवमेतत्। यस्त्वसौ धातुपसर्गयोरभिसम्बन्धस्त-मभ्यन्तरं कृत्वा धातुस्साधनेन युज्यते। अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयं यो ह्येवं मन्यते पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपर्गेणेति तस्य आस्यते गुरुणा इत्यकर्म्मक उपास्यते गुरुरिति केन सकर्मकः स्यात्''। इति। हरिणाऽप्युक्तम्,

धातोस्साधनयोगस्य भाविनः प्रक्रमाद्यथा।
धातुत्वं कर्म्मभावश्च तथाऽन्यदपि दृश्यताम्॥
बुद्धिस्थादभिसम्बन्धात्तथा धातूपसर्गयोः।
अभ्यन्तरीकृतो भेदः पदकाले प्रकाशते॥ इति॥

अस्यार्थः। यथा भाविसाधनसम्बन्धाश्रयणेन क्रियावाचित्वमाश्रित्य धातुसंज्ञोच्यते, यथा च सन्प्रत्यये चिकीर्षिते भावीषिकर्म्मत्वमाश्रित्योपक्रमे एवेषिकर्म्मत्वमुक्तम्, तथा भाव्युपसर्गसम्बन्धादुपक्रमे एव विशिष्टक्रियावाचकत्वं दृश्यताम्। धातूपसर्गयोस्सम्बन्धं बुद्धिविषयीकृत्योपसर्गार्थकृतो विशेषः

धातुनैवाभ्यन्तरीकृतः पदप्रयोगकाले उपसर्गसम्बन्धे सति प्रकाशते। श्रोतुरिति शेषः। उपसर्गयोगात्प्रागेव धातुनैवोपसर्गार्थविशिष्टः स्वार्थ उच्यते इति तात्पर्यम्। पूर्वं धातुरुपसर्गेणेति तु तदर्थस्य धात्वर्थान्तर्भावाद् व्यवहारः।

चन्द्र इव मुखमित्यादौ चन्द्रपदस्य स्वसदृशेऽप्रसिद्धा शक्तिरेव लक्षणा। नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे इति न्यायात्। इवपदं तात्पर्यग्राहकम्। तात्पर्यग्राहकत्वञ्च स्वसमभिव्याहृतपदस्यार्थान्तरशक्तिद्योतकत्वमित्यागतम् इवनिपातस्य द्योतकत्वम्।

यत्तु इवार्थस्सादृश्यं तत्र प्रतियोग्यनुयोगिभावेनैव चन्द्रमुखयोरन्वयोपपत्तौ किं लक्षणया। तथा च चन्द्रप्रतियोगिकसादृश्याश्रयो मुखमिति बोध इत्याहुः। तन्न। चन्द्र इव मुखं दृश्यते चन्द्रमिव मुखं पश्यामीत्यादौ चन्द्रपदस्य मुखरूपकर्म्मसामानाधिकरण्या-भावादुक्तानुक्तत्वप्रयुक्तविभक्त्यनापत्तेः षष्ठ्यापत्तेश्च।

परेत्विवशब्दस्योपमानताद्योतकत्वम्। उपमानत्वञ्च उपमानोपमेयोभयनिष्ठसाधारण-धर्म्मवत्त्वेनेषदितरपरिच्छेदकत्वम्। तद्धर्म्मवत्तया परिच्छेद्यत्वञ्चोपमेयत्वम्। साधारण-धर्म्मसम्बन्धश्च क्वचिद् विशेष्यतयाऽन्वेति क्वचिद् विशेषणतया। एवञ्च चन्द्र इव आह्लादकं मुखमित्यादौ आह्लादकोपमानभूतचन्द्राभिन्नमाह्लादकं मुखमिति बोधः। चन्द्र इव मुखमाह्लादयतीत्यादौ चोपमानभूतचन्द्रकर्तृकाह्लादाभिन्नो मुखकर्तृकाह्लाद इति बोधः। इदम् उपमानानि सामान्यवचनैरित्यत्र भाष्ये स्पष्टमित्याहुः।

नञ् द्विविधः। पर्युदासः प्रसज्यप्रतिषेधश्च। तत्रारोपविषयत्वं नञ्पर्य्युदासद्योत्यम्। आरोपविषयत्वद्योतकत्वञ्च नञः

समभिव्याहृतघटादिपदानामारोपितप्रवृत्तिनिमित्तबाधकत्वे तात्पर्यग्राहकत्वम्। प्रवृत्तिनिमित्तं घटत्वब्राह्मणत्वादि। तस्माद् अब्राह्मण इत्यादौ आरोपितब्राह्मणत्ववान् क्षत्रियादिरिति बोधः। अत एवोत्तरपदार्थप्राधान्यं नञ्तत्पुरुषस्येति प्रवादस्सङ्गच्छते। अत एव च अतस्मै ब्राह्मणाय असः शिव इत्यादौ सर्वनामकार्य्यम्। अन्यथा गौणत्वान्न स्यात्। प्रवृत्तिनिमित्तारोपस्तु सदृशे एव भवतीति पर्य्युदासः सदृशग्राहीति प्रवादः। पर्य्युदासे निषेधस्त्वार्थः। अन्यस्मिन्नन्यधर्मारोपस्तु आहार्य्याज्ञान-रूपः। बाधकालिकमिच्छाजन्यं ज्ञानमेवाहार्य्यमिति वृद्धाः। सादृश्यादयस्तु प्रयोगोपाधयः, पर्य्युदासे-त्वार्थिकार्थाः। तदुक्तं हरिणा,

तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता।

अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट्प्रकीर्तिताः॥ इति।

तत्स्सादृश्यं गर्दभेऽनश्वोऽयमित्यादौ। अभावस्तु प्रसज्यप्रतिषेधे वक्ष्यते। तदन्यत्वम् अमनुष्यं प्राणिनमानयेत्यादौ। तदल्पत्वम् अनुदरा कन्या इत्यत्र, अर्थात्स्थूलत्वनिषेधेनो-दरस्याल्पत्वं गम्यते। अप्राशस्त्यं ब्राह्मणे अब्राह्मणोऽयमिति प्रयोगे। विरोधः असुरः अधर्म इति प्रयोगे।

पर्य्युदासस्तु स्वसमभिव्याहृतपदेन सामर्थ्यात्समस्त एव (प्रायः) क्वचित्तु ''यजतिषु ये यजामहं करोति नानुयाजेषु'' इत्यादौ घटः कपटो भवतीत्यर्थके घटो न पट इत्यादौ च समासविकल्पादसमासेऽपि। अत्रान्योन्याभावः फलितो भवति।

प्रसज्यप्रतिषेधस्तु समस्तोऽसमस्तश्चेति द्विविधः। तत्र विशेष्यतया क्रियान्वयनियमात्सुबन्तेनासामर्थ्येऽपि असूर्यललाटयोरित्यादिज्ञापकात्समासः। तदुक्तम्-,

''**प्रसज्यप्रतिषेधोऽयं क्रियया सह यत्र तत्र नञ्**'' इति।

अत्र क्रियापदं गुणस्याप्युपलक्षणमिति बहवः। अत एव नञ्सूत्रे भाष्ये ''प्रसज्यायं क्रियागुणौ ततः पश्चान्निवृत्तिं कुरुत'' इत्युक्तम्। उदाहरणम् नास्माकमेकं प्रियमिति। एकप्रियप्रतिषेधे बहुप्रियप्रतीतिः। एवं न सन्देहः नोपलब्धिः इत्याद्युदाहरणं गुणस्य। सन्देहादीनां गुणत्वात्। क्रियोदाहरणम् अनचि च गेहे घटो नास्तीत्यादि। तस्य समस्तस्य तु अत्यन्ताभाव एवार्थः। असमस्तस्य तु अत्यन्ताभावोऽन्योन्याभावश्च। तादात्म्येतर-सम्बन्धाभावोऽत्यन्ताभावः। तादात्म्यसम्बन्धाभावोऽन्योन्याभावो भेद इत्यर्थः। असूर्य्य-पश्या राजदाराः, गेहे घटो नास्ति, घटो न पट इत्युदाहरणानि। प्रागभावप्रध्वंसाभावौ तु न नञ्द्योत्यौ।

तत्रात्यन्ताभावो विशेष्यतया तिङन्तार्थक्रियान्वय्येव। नञर्थात्यन्ताभावविशेष्यकबोधे तिङ्समभिव्याहृतधातुजन्योपस्थितेः कारणात्वात्। तथा च घटो नास्तीत्यादौ घटकर्तृकसत्ता-प्रतियोगिकोऽभाव इति बोधः। अत एवाहं नास्मि त्वं नासीत्यादौ घटौ न स्तो घटा न सन्तीत्यादौ च पुरुषवचनव्यवस्थोपपद्यते। अन्यथा युष्मदादेस्तिङ्सामानाधिकरण्याभावातद् मदभावोऽस्तीत्यादाविव सा न स्यात्। असन्देह इत्यादौ तु आरोपितार्थकनञैव समासः। अत्यन्ताभावस्तु फलित एव। वायौ रूपं नास्तीत्यत्र तु तात्पर्यानुपपत्त्या रूपप्रतियोगिकात्यन्ताभावे लक्षणा। तेन वाय्वधिकरणिका रूपाभावकर्तृका सत्तेति बोधः। वस्तुतस्तु समनियताभावैक्यमाश्रित्य फलितार्थ एवायम्। अरूपमस्तीत्यर्थकं वा तत्। एतेनात्यन्ताभावप्रकारकक्रियाविशेष्यको बोध इति तार्किकोक्तमपास्तम्।

नन्वेवं घटसत्तारूपोऽर्थः प्रथमं बुद्धो नञा निवर्तयितुमशक्यः, सतो निषेधायोगात्, असतस्त्वसत्त्वादेव निवृत्तिसिद्धा निषेधो व्यर्थः। तदुक्तम्-

सतां च न निषेधोऽस्ति सोऽसत्सु च न विद्यते।

जगत्यनेन न्यायेन नञर्थः प्रलयं गतः॥

इति चेन्न। बौद्धो हि शब्दो वाचकः बौद्ध एवार्थो वाच्य इत्युक्तत्वाद् बुद्धिसतोऽप्यर्थस्य नञा बाह्यसत्तानिषेधात्। बुद्धौ सन्नपि घटो बहिर्नास्तीत्यर्थात्। न च घटोस्तिपदाभ्यां या घटविषयाऽस्तिबुद्धिर्जाता सा नञा निवर्त्यते किं बौद्धार्थस्वीकारेणेति वाच्यम्। बुद्धेश्शब्दावाच्यत्वेन नञा तन्निषेधायोगात्। एतेन बौद्धार्थमस्वीकुर्वन्तो नञर्थबोधाय कष्टकल्पनां कुर्वन्तस्तार्किकाः परास्ताः।

घटो न पट इत्यत्र घटपदस्य घटप्रतियोगिकभेदाश्रये अप्रसिद्धा शक्तिरेव लक्षणा नञ्पदं तात्पर्य्यग्राहकम्। तात्पर्य्यग्राहकत्वं द्योतकत्वमेवेत्युक्तम्। अत एवान्योन्याभावबोधे प्रतियोग्यनुयोगिपदयोः समानविभक्तिकत्वं नियामकमिति वृद्धोक्तं सङ्गच्छते।

यत्तु घटपदं घटप्रतियोगिके लाक्षणिकं नञ्पदं तु भेदवति, अतो घटप्रतियोगिकभेदवान्पट इति बोध इति तार्किकैरुक्तम् तन्न। भेदवति नञर्थे भेदस्यैकदेशत्वात् तन्न घटार्थानन्वयापत्तेः। पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थैकदेशेनेति न्यायात्। पदद्वये लक्षणास्वीकारे गौरवाच्च। भाष्यमते लक्षणाया निपातानां वाचकत्वस्य च स्वीकाराभावादिति सङ्क्षेपः।

एवशब्दस्यार्थोऽवधारणमसम्भवश्च। एवे चानियोगे इति वार्तिके नियोगोऽवधारणं तदभावोऽसम्भव इति कैयटोक्तेः। अनयोरर्थयोरेवशब्दो द्योतकः। अत

एव तं विनापि तदर्थप्रतीतिः सर्वं वाक्यं सावधारणमिति वृद्धोक्तं सङ्गच्छते। लवणमेवासौ भुङ्क्ते इत्यादौ प्राचुर्यार्थकस्य, घट एव प्रसिद्ध इत्यादावप्यर्थकस्य, क्वेव भोक्ष्यसे इत्यादावसम्भवार्थकस्य च तस्य सत्त्वमित्यालङ्कारिकाः।

तच्चावधारणं त्रिविधिम्। विशेष्यसङ्गतैवकारेऽन्ययोगव्यवच्छेरूपं, विशेषणसङ्गतैव-कारेऽयोगव्यवच्छेदरूपं, क्रियासङ्गतैवकारेऽत्यन्तायोगव्यवच्छेदरूपम्। विशेष्ये, पार्थ एव धनुर्धरः। पार्थेतरावृत्तियद्धनुर्धरत्वं तादृशधनुर्धरत्ववान् पार्थ इति बोध इत्यन्य-स्मिन्धनुर्धरत्वसम्बन्धव्यवच्छेदः। विशेषणे, शङ्खः पाण्डुर एव। अयोगः सम्बन्धाभावः तस्य व्यवच्छेदो निवृत्तिः, द्वाभ्यां निषेधाभ्यां प्रकृतार्थदाढर्यबोधनेनाव्यभिचरितपाण्डु-रत्वगुणवान् शङ्ख इति बोध इत्ययोगव्यवच्छेदः। न तु नील इति हि फलति। क्रियायां, नीलं सरोजं भवत्येव। अत्यन्तोऽतिशयितोऽयोगः सम्बन्धाभावस्तस्य व्यवच्छेदोऽभावः। तथा च कदाचिन्नीलत्वगुणवदभिन्नं यत्सरोजं तत्कर्तृका सत्तेति बोधः। कदाचिदन्यादृश-गुणसंयुक्तमित्यपि गम्यते इत्यन्तायोगव्यवच्छेदः। क्वचिदेवशब्दं विनापि नियमप्रतीतिः। तदुक्तं भाष्ये अभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुट इत्युक्ते गम्यते एतदारण्यो भक्ष्य इति। सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायात्। आलङ्कारिका अपि परिसङ्ख्याऽलङ्कारप्रकरणे प्रमाणान्तरेण प्राप्तस्यैव वस्तुनः पुनः शब्देन प्रतिपादनं प्रयोजनान्तराभावात् स्वतुल्यान्यव्यवच्छेदं गमयतीति। भागवतेऽपि।

लोके व्यवायामिषमद्यसेवा नित्यास्तु जन्तोर्न हि तत्र चोदना।

व्यवस्थितिस्तेषु विवाहयज्ञ-सुराग्रहैरासु निवृत्तिरिष्टा॥ इति।

व्यवायो मैथुनम्, आमिषं मत्स्यादि, मद्यम् -एतेषां सेवा जन्तोः प्राणिमात्रस्य नित्या रागतः प्राप्ताः। अतस्तत्र चोदना विधिर्नास्ति। नन्वेवम् ''ऋतौ भार्य्यामुपेयात्'' ''हुतशेषम्भक्षयेत्'' ''सौत्रामण्यां सुराग्रहान् गृह्णाति'' इत्येतेषां वैयर्थ्यम्। भार्या विवाहिताम्। तत्राह व्यवस्थितिरिति तेषु पुनः प्रापणमित्यर्थः। नियमस्यान्यनिवृत्तिफलकत्वादाह आसु निवृत्तिरिष्टेति। अन्येष्विति शेषः। तदुक्तम्,

विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति।

तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसङ्ख्येति गीयते॥ इति॥

स्वर्गकामोऽश्वमेधेन यजेत इति विधिः। क्षुत्प्रतिघातो यद्यपि शशकादिमांसैः श्वादिमांसैश्च भवति तथापि शशकादिमांसैरेव कर्त्तव्य इति परिसङ्खयायते पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्यनेन। नखविदलनावहननाभ्यां व्रीहेर्निस्तुषीकरणं प्राप्तम्, तत्रावहननेन निस्तुषीकरणं पुण्यजनकमिति व्रीहीनवहन्तीत्यनेन नियम्यते। यद्यपि परिसङ्ख्यायां नियमे च स्वार्थहानिः प्राप्तबाधः परार्थकल्पना चेति दोषत्रयं तथाप्यनन्यगत्या स्वीक्रियते इति वृद्धाः। पञ्च पञ्चनखा इत्यस्य नियमत्वेन भाष्ये व्यवहृतत्वाद् अन्यनिवृत्तिरूपफले-नैक्याच्च। नियमपदेन परिसङ्ख्यापि व्याकरणे गृह्यत इति संक्षेपः।

अथ दशलकारादेशार्थाः

यद्यपि लकाराणामेवार्थनिरूपणं तार्किकैः कृतं, तथापि उच्चारित एव शब्दोऽर्थप्रत्यायको नानुच्चारित इति भाष्याल्लोके तथैवानुभवाच्च तदादेशतिङामर्थो निरूप्यते। वर्तमाने लडित्यादिविधायक- लः कर्मणीतिशक्तिग्राहकसूत्राणामादेशार्थं स्थानि-न्यारोप्य प्रवृत्तिः। तत्र सङ्ख्याविशेषकालविशेषकारकविशेषभावा

लादेशमात्रस्यार्थाः। तथाहि लडादेशस्य वर्तमानकालः, शबादिसमभिव्याहारे कर्ता, यक्चिणसमभिव्याहारे भावकर्म्मणी, उभयसमभिव्याहारे एकत्वादिसङ्ख्या चार्थः। तदाह-

फलव्यापारयोस्तत्र फले तङ्यक्चिणादयः।

व्यापारे शप्श्नमाद्यास्तु द्योतयन्त्याश्रयान्वयम्॥ इति॥

फलव्यापारौ तु धात्वर्थावित्युक्तमेव।

तत्र तिङ्समभिव्याहारे तदर्थसङ्ख्या तदर्थकारके विशेषणम्। कालस्तु व्यापारे। तदाह-

फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः।

फले प्रधानं व्यापारस्तिङर्थस्तु विशेषणम्॥

तिङर्थः कर्ता व्यापारे, कर्म च फले विशेषणम्। क्रियाप्रधानमाख्यातमिति यास्कोक्तौ क्रियापदं करणव्युत्पत्त्या व्यापारपरं कर्मव्युत्पत्त्या फलपरमिति बोध्यम्। तथा च ग्रामं गच्छति चैत्र इत्यत्रैकत्वावच्छिन्नचैत्राभिन्नकर्तृको वर्तमानकालिको ग्रामाभिन्नकर्मनिष्ठो यस्संयोगः तदनुकूलो व्यापारः, ग्रामो गम्यते मैत्रेणेत्यत्र तु मैत्रकर्तृकवर्त्तमानकालिक-व्यापारजन्यो ग्रामाभिन्नकर्म्मनिष्ठः संयोग इति च बोधः। वर्तमानकालत्वं च प्रारब्धापरिसमाप्तक्रियोपलक्षितत्वम्।

लिट्तिङस्तु भूतानद्यतनकालः परोक्षत्वं चाधिकोऽर्थः। शेषं लङ्वत्। परोक्षत्वं च कारके विशेषणं न तु क्रियायां, तस्या अतीन्द्रियत्वेन लिट्सूत्रभाष्ये प्रतिपादनात् व्यभिचाराभावात्। कृभ्वाद्यनुप्रयोगस्थले कृभ्वसां क्रियासामान्यमर्थः। आम्प्रकृतेस्तु तत्तत्क्रियाविशेषः। सामान्यविशेषयोरभेदान्वयः।

अकर्मकप्रकृतिकामन्तानुप्रयुक्तकृभ्वसामक-र्मिकैव क्रिया। वस्तुतस्तु अनुप्रयुक्तानां कृभ्वसां फलशून्यक्रियासामान्यवाचकत्वमेव। सकर्मकाकर्मकत्वव्यवहारस्तु आम्प्रकृतिभूतधातोरेवेति निष्कर्षः। एवञ्च एधाञ्चक्रे चैत्र इत्यत्र एकत्वावच्छिन्नपरोक्षत्वावच्छिन्नकर्तृका भूतानद्यतनकालाधिकरणिका वृद्ध्यभिन्ना क्रियेति बोधः। परोक्षत्वं च साक्षात्कृतमित्येतादृशविषयताशालिज्ञानाविषयत्वम्। भूतानद्यतनत्वं च अद्यतनाष्टप्रहरीव्यतिरिक्तत्वे सति भूतत्वम्। लुडादेशस्य तु भविष्यदनद्य-तनार्थोऽधिकः। शेषं लङ्वत्। भविष्यत्त्वं च वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगिक्रियोपलक्षिततत्वम्। लृट्तिङस्तु भविष्यत्सामान्यमर्थः। लेट्तिङस्तु विध्यादिरर्थः छन्दसि लिङर्थे लेडिति सूत्रात्। लट्प्रक्रियातो लेटोऽडाटाविति विशेषः। भवाति भवतीतिप्रयोगदर्शनात्। लोट्तिङस्तु विध्यादिरर्थः। तत्राधीष्टं सत्कारपूर्वको व्यापारः, आगच्छतु भवान् जलं गृह्णातु इत्यादौ संप्रश्नोऽनुमतिः, गच्छति चेत् भवान् गच्छत्वित्यादौ। लङादेशस्य तु भूतानद्यतनत्वमधिकोऽर्थः। शेषं लड्वत्। लिङादेशस्य तु विध्यादिरर्थः। तत्र विध्यादिचतुष्टयानुस्यूतप्रवर्त्तनात्वेन चतुर्णां वाच्यता लाघवात्। तदुक्तं हरिणा,

अस्ति प्रवर्त्तनारूपमनुस्यूतं चतुर्ष्वपि।

तत्रैव लिङ्विधातव्यः किं भेदस्य विवक्षया॥ इति॥

प्रवर्त्तनात्वं च प्रवृत्तिजनकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वं, तच्चेष्टसाधनत्वस्यैवेति तदेव लिङर्थः। न तु कृतिसाध्यत्वं, तस्य यागादौ लोकत एव लाभादित्यन्यलभ्यत्वात्। न च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं, द्वेषाभावेनान्यथासिद्धत्वाद् इत्यन्यत्र विस्तरः। लुङादेशस्य तु भूतसामान्यमर्थः। भूतत्वं च

वर्तमानध्वंसप्रतियोगिक्रियोपलक्षितत्वम्। लृङादेशस्य तु क्रियातिपत्तौ गम्यमानायां हेतुहेतुमद्भावे च गम्यमाने भूतत्वं भविष्यत्त्वञ्चार्थः। आपादना तु गम्यमाना। भूते, एधश्चेदलप्स्यत ओदनमपक्ष्यत्। भविष्यति, सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्सु-भिक्षमभविष्यदिति सङ्क्षेपः।

अथ नैयायिकानां मते संक्षेपाल्लकाराणामर्थो निरूप्यते। तत्र लडादिलृङन्ता दश लकाराः। तत्र लकारस्य कर्त्ता कालः संख्या चेति त्रयोऽर्थाः। तत्र कर्तेति पातञ्जलाः। ''लः कर्म्मणि चेति'' सूत्रे चकारेण कर्त्तुः परामर्शात्। कर्तृस्थाने व्यापार इति भाट्टाः। यत्न इति नैयायिकाः। युक्तं चैतत्। व्यापारताद्यपेक्षया लाघवेन यत्नत्वस्यैव शक्यतावच्छेकत्वात्। शक्तताвच्छेकञ्च लकारसाधारणं लत्वमेव। भवतीत्यादौ चादेशेनादेशिनो लस्यैव स्मरणादन्वयधीः। आदेशेषु बहुषु शक्तिकल्पने गौरवात्। तदस्मरणे च शक्तिभ्रमादेवान्वयधीः। ''चैत्रो गन्ता गतो ग्राम'' इत्यादौ सामानाधिकरण्यानुरोधेन यथायथं कर्तृकर्मणी कृद्वाच्ये। न चैवं लटः शतृशानचावित्यनेन शतृशानचोरादेशत्वात्कथं कर्त्तरि शक्तिः। आदेशिशक्त्या निर्वाह एवादेशशक्त्यकल्पनात्। चैत्रः पचन्नित्यादौ सामानाधिकरण्यानुरोधादादेशिशक्त्याऽनिर्वाहा-दत्रादेशेऽपि शक्तिः।

इयांस्तु विशेषः। लत्वेन यत्ने शक्तिः आत्मनेपदत्वेन फले। मैत्रेण गम्यते ग्राम इत्यादौ मैत्रवृत्तिकृतिजन्यगमनजन्यफलशाली ग्राम इत्यन्वयबोधात्। कृतिश्चात्र तृतीयार्थः। जन्यत्वं संसर्गः। मैत्रः कृतौ विशेषणं, सा च गमने, तच्च फले, तच्च ग्रामे। ग्रामं गच्छति मैत्र इत्यत्र तु ग्रामवृत्तिफलजनकगमनानुकूलकृतिमान्मैत्र इति बोधः। फलं च द्वितीयार्थः। जनकत्वं संसर्गः। ग्रामश्चात्र फले विशेषणं, तद् गमने,

तच्च कृतौ, सा मैत्रे इति विशेष्यविशेषणभावभेदेनैव कर्मकर्तृस्थलीयबोधयोर्विशेषः। तावन्तः पदार्थास्तूभयत्रैव तुल्याः। मैत्रेण ज्ञायते इष्यते क्रियते घट इत्यादौ तु वृत्तिस्तृतीयाया, विषयता त्वाख्यातस्यार्थः। मैत्रवृत्तिज्ञानविषयो घट इति बोधः। घटं जानाति मैत्र इत्यादौ तु विषयता द्वितीयाया, आश्रयत्वं चाख्यातस्यार्थः। घटविषयकज्ञानाश्रयो मैत्र इति बोधः।

कालश्चातीतवर्त्तमानानागतात्मा यथायथं लडादेरर्थः। लटो भवतीत्यादौ वर्त्तमानत्वं, लङ्लुङ्लिटाम् अभवत् अभूत् बभूवेत्यादौ भूतकालः, लुङ्लृटोर्भविता भविष्यतीत्यादौ भविष्यत्कालः। लिङ्लोट्लेटां भवेत् भवतु आग्नेयोऽष्टाकपालो भवातीत्यादौ विधिः। सङ्ख्या च केवलार्थः।

लेटस्तु छन्दस्येव प्रयोगः। तत्र दीर्घत्वमपि विकल्पेन, भवति भवातीति दर्शनात्। तत्र व्यापारादिबोधकेन लटा वर्त्तमानत्वं व्यापारादावेव बोध्यते। पचतीत्यादितो वर्त्तमानपाकानुकूलव्यापारवानिति बोधात्। एवमन्यत्रापि।

व्यापारबोधकाख्यातजन्यवर्त्तमानत्वप्रकारकबोधे तु आख्यातजन्यव्यापारोपस्थितेर्हेतु-त्वकल्पनान्नातिप्रसङ्गः।

व्यापाराबोधकज्ञाधात्वादिसमभिव्याहृताख्यातजन्यवर्त्तमानत्वप्रकारकबोधे तु तादृश-धातुजन्योपस्थितिर्हेतुः। कार्यताकारणतावच्छेदिका च प्रत्यासत्त्या विषयतैवेति नातिप्रस-ङ्गः। जानाति-इच्छति-यतते इत्यादौ वर्त्तमानत्वाश्रयत्वादिबोधस्यैवानुभविकत्वात्।

तत्र लटा शक्त्या वर्त्तमानत्वं लक्षणयाऽऽश्रयत्वं बोध्यत इति विशेषः। लटा स्वाधिकरणकालोपाधिस्पन्द एव वर्तमानः प्रत्याय्यते। वर्त्तमानसामीप्ये विहितेन तु स्वानधिकरणसमीपवर्ती तादृशकालः। तत्रापि शक्तिर्लक्षणा वेत्यन्यदेतत्।

नन्वेकपदोपस्थितयोः कृतिवर्त्तमानत्वयोः कथं मिथोऽन्वयः। तत्पदजन्यशाब्दबोधे पदान्तरजन्योपपस्थितेर्हेतुत्वात्। कार्यतावच्छेदिका च प्रत्यासत्तिः प्रकारता। कारणता-वच्छेदिका च विशेष्यतेति। अन्यथा हरिपदार्थयोः, दण्डेनेत्यादौ च करणत्वैकत्वयोर्मि-थोऽन्वयापत्तेः। मैवम्। तत्तत्पदान्यत्वस्योक्तव्युत्पत्तौ प्रवेशात्। कथमन्यथैवकारार्थयो-रन्ययोगव्यवच्छेदयोर्मिथोऽन्वयः।

घटो नश्यतीत्यादौ वर्त्तमानोत्पत्तिकत्वं प्रतियोगित्वं च लडर्थः। आद्यं नाशे प्रकारः, द्वितीयं घटे प्रकारः। वर्त्तमानोत्पत्तिनाशप्रतियोगी घट इति बोधस्यानुभविकत्वात्। अत्र च वृत्तिद्वयस्य युगपद्बोधकत्वं सर्वैरेषितव्यम्। तादृशोत्पत्तिकत्वप्रतियोगित्वयोरर्थयोर्युगपदेव बोधात्। न च तादृशोत्पत्तिकत्वमेवार्थोऽस्तु। धात्वर्थस्य नाशस्य घटे प्रातिपदिकार्थे साक्षादन्वयासम्भवात्। न च प्रतियोगित्वमेवार्थोऽस्त्विवति वाच्यम्। चिरनष्टेऽपि नश्यतीति प्रसङ्गात्।

एतेनात्र वर्त्तमानत्वमेवार्थो नोत्पत्तिरित्यपास्तम्।

केचित्तु लत्वमेवात्र प्रतियोगित्वस्य वृत्त्यवच्छेदकं लट्त्वन्तु तादृशोत्पत्तिकत्वस्य। एकधर्मावच्छिन्नवृत्तिद्वयस्यैव न युगपद्बोधकत्वम्। अन्यथा दण्डेनेत्यादौ करणत्वैकत्व-योर्बोधो न स्याद् इत्याहुः। अन्ये तु नश्यतीत्यादौ लटा

नाशसामग्री एव बोध्यते। तेन न चिरनष्टे नश्यतीति प्रसङ्गः। अत एव विनश्यत्ता विनाशसामग्रीसान्निध्यमित्याहुः प्रामा-णिकाः।

आख्यातात्क्रियाविशेष्यको बोध इति वैयाकरणा भाट्टाश्च । आद्यनये धात्वर्थः क्रिया। चैत्रस्तण्डुलं पचतीत्यादितश्चैत्रकर्तृकतण्डुलकर्मकपाक इति धीः। अन्त्यनये भावना क्रिया प्रत्ययार्थः। चैत्रीयपाककरणिका तण्डुलकर्मिका भावनेति बोधः।

प्रथमान्तार्थविशेष्यक एव बोधः। ओदनकर्मकपाकानुकूलकृतिमांश्चैत्र इति बोध इति नैयायिकाः। द्वितीयाद्यर्थकर्मकरणत्वादेः क्रियायामेव सर्वमतेऽन्वयः।

लङस्तु शक्यो ह्योऽनद्यतनकालः। लुङस्तु भूतसामान्यम्। भूतत्वं च वर्त्तमानध्वंस-प्रतियोग्युत्पत्तिकत्वं, न तु तादृशप्रतियोगित्वमेव। चिरोत्पन्नेऽपि पूर्वेद्युरभवदिति-प्रत्ययापत्तेः। नष्ट इत्यादौ नाशे तदन्वयासम्भवाच्च। उत्पत्तेस्तु देशकालादावन्वयान्न दोषः। अभवदित्यादौ तु धातुनोत्पत्तिः प्रत्याय्यते, नष्ट इत्यादौ तादृशोत्पत्तिकत्वं प्रत्ययेनेति विशेषः। लिटस्तु भूतकाल इव परोक्षत्वमप्यर्थः। अहं चकारेत्यादिप्रयोगादर्शनात्। न चैवं णलुत्तमो वेति ज्ञापकाद् उत्तमपुरूषस्तत्र स्यादिति वाच्यम्। सुप्तोऽहं किल विललाप, मत्तोऽहं किल विचचारेत्यादौ चित्तविक्षेपादिना पारोक्ष्यमुपपाद्य तत्र सूत्रसार्थक्यसम्भवात्। तत्र च परोक्षत्वेन पारोक्ष्यसादृश्ये तात्पर्यम्। चक्रे सुबन्धुरिति तु न लिट्प्रयोगोऽपि तु तिङन्तप्रतिरूपको निपातः।

लुड्लृटोस्तु भविष्यत्कालः। भविष्यत्त्वं वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तिकत्वम्। उत्पत्तौ च देशविशेषः कालविशेषश्चाधिकरणत्वेनान्वेति। गृहे घटो भविता, अद्य घटो भविष्यतीत्यादौ धातुनोत्पत्तिः प्रत्याय्यते, वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वमाश्रयत्वं च प्रत्ययेन। गृहाधिकरणक-वर्तमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्त्याश्रयो घटः,

अद्यतनप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्त्याश्रयो घट इत्यन्वयबोधात्। वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वमात्रस्य लुडाद्यर्थत्वे श्वो गृहे समुत्पद्य परश्वः प्राङ्गणं गमिष्यति मैत्रे परश्वः प्राङ्गणे मैत्रो भविष्यतीति प्रसङ्गः।

केचित्तु देशविशेषः कालविशेषश्च प्रागभावे प्रतियोगिनि चान्वेति। परश्वः प्राङ्गणे मैत्रो भविष्यतीत्यस्य परश्वोवृत्तिः प्रागङ्णवृत्तिर्यः प्रागभावस्तत्प्रतियोग्युत्पत्त्याश्रयः परश्वोवृत्तिः प्रागङ्णवृत्तिर्मैत्र इति बोधः। तेन नोक्तातिप्रसङ्गः। एतेन श्वोभाविनि घटे अद्य भविष्यतीति प्रसङ्गो निरस्त इत्याहुः।

नङ्क्षतीत्यादौ वर्तमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तिकत्वं प्रतियोगित्वं च प्रत्ययार्थः। श्वो घटो नङ्क्षतीत्यादौ श्वोवृत्तिः वर्तमानप्रागभावप्रतियोगिनी योत्पत्तिस्तदाश्रयनाशप्रतियोगी घट इत्यन्वयबोधः। यत्त्वत्र वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वमेव प्रत्ययार्थ इति। तन्न। श्वोभाविनाशके घटे अद्य नङ्क्षतीति प्रसङ्गात्।

पक्ष्यतीत्यादौ आद्यपाकव्यक्तिप्रागभावगर्भमेव भविष्यत्वम्, पक्ववानित्यादौ चरम-पाकव्यक्तिध्वंसगर्भमेव, भूतत्वं भासते। तत्तत्समभिव्याहारस्य तादृशबोधे हेतुत्वात्। तेन पाकमये कस्याश्चित्पाकव्यक्तेरनुत्पादेऽपि कस्याश्चिदतीतत्वेऽपि न पक्ष्यति पक्ववा-नित्यादिप्रयोगः।

लिङो विधिराशीश्चार्थः। यजेतेत्यादौ विधिः, आशीस्तु भूयादित्यादौ। सा च शुभाशंसनं तदिच्छेति यावत्। लोटस्तु विधिरनुमतिर्वा। गच्छत्वियत्यत्रानुमतिविषय-गमनानुकूलकृतिमानिति बोधस्यानुभविकत्वात्।

विधिः प्रवर्त्तनेति भाट्टाः। लिङ्निष्ठो व्यापारः पदार्थान्तरं, लिङ्पदज्ञानमेव वा। तस्य प्रवर्तनात्वेन ज्ञानं शब्दाधीनप्रवृत्तौ कारणम्। लिङ्श्रवणे आचार्यो मां प्रवर्तयतीति ज्ञानाद् गवानयनादौ प्रवृत्तेः। आचार्यनिष्ठप्रवर्तना त्वभिप्रायविशेष एवेत्याहुः। तन्न। स्तनपानादि-प्रवृत्ताविष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुताया आवश्यकत्वात् तत एवोपपत्तौ प्रवर्त्तनाज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावात्। स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ प्रवर्त्तनाविषया यागकरणिका स्वर्गकर्मिका भावनेति बोधस्य परैरभ्युपगमात् प्रवर्तनाविषयत्वमात्रज्ञानात् प्रवृत्त्यनुपपत्तेरावश्यकस्वर्गसाधनत्वा-दिज्ञानादेव तत्र प्रवृत्तेः।

कार्यं विधिरिति प्राभाकराः। स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ स्वर्गकामनियोज्यकं यागविषयकं कार्यमिति प्राथमिको बोधः। सनियोज्यकं यागविषयकं स्थायिस्वर्गसाधनं कार्यमिति द्वितीयः। स्वर्गकामनियोज्यको यागः स्वर्गकामकार्य्य इति तृतीयः। स्वर्गकामो यागकर्तेति चतुर्थः। अहं स्वर्गकामोऽतो यागो मत्कृतिसाध्य इति पञ्चमः। न च प्रथम एव स्वर्गकामकार्य्यो याग इति बोधोऽस्तु, तथा च कार्यत्वे एव शक्तिर्न कार्ये इति वाच्यम्। (यागादिक्रियायां नियोज्यान्वयं विना कार्यत्वान्वयानुपपत्तेः।) नियोज्यत्वं हि क्रियानिष्ठकाम्यसाधनताज्ञानाधीनमत्कार्यमिति बोधवत्त्वम्। तत्तु स्वर्गकामनाविशिष्टे योग्यताऽवच्छेदकतया भासते। घटेन जलमाहरेत्यत्र घटे छिद्रेतरत्ववत्। न च यागे स्वर्गसाधनत्वज्ञानं विनेदृशं नियोज्यत्वं भवितुमर्हति। न वा यागे स्वर्गसाधनत्वं प्रथममेव शक्यं ज्ञातुम्। तद्धि साक्षात् परम्परया वा। नाद्यः। आशुविनाशिनो यागस्य कालान्तर-भाविनि स्वर्गरूपफले साक्षादहेतुत्वात्। नान्त्यः। परम्पराघटकापूर्वानुपस्थितेः। अतो

यागविषयकं कार्यमिति प्रथमबोधादपूर्वोपस्थितौ तद्द्वारा यागे स्वर्गसाधनत्वग्रहात् तत्र कार्यत्वबोध इत्युक्तम्। नियोज्यत्वं च पदानुपस्थितिमपि योग्यतया शाब्दबोधे भासते द्वारमित्यत्र पिधेहीतिवत्।

प्रवर्तकज्ञानविषयो विधिरिति नैयायिकाः। प्रवर्तकं च कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्व-बलवदनिष्टाननुबन्धित्वानां ज्ञानम्। अतस्तेषु लिङ्शक्तित्रयम्। सुमेरुश्रृङ्गाहरणनिष्फला-चरणमधुविषसंपृक्तान्नभोजनेषु प्रवृतिवारणाय यथासङ्ख्यं त्रयाणामेव ज्ञानं प्रवर्तकम्। यत्तु समुदिते शक्तिरेकैवेति। तन्न। विशेष्यविशेषणभावे विनिगमकाभावेन त्रिष्वेव पृथक्शक्तेः। एवञ्च स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ स्वर्गकामीयो यागः कृतिसाध्य इष्टसाधनं बलवदनिष्टान-नुबन्धी चेति बोध इत्येके।

वस्तुतो नामार्थधात्वर्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयस्याव्युत्पन्नतया तादृशयागानुकूल-कृतिमान् स्वर्गकाम इत्येव बोधः। कृतिसाध्यत्वं च प्रवृत्तिसाध्यत्वम्। अतो न समुद्रतरणादौ प्रवृत्तिः। इष्टसाधनत्वं चेष्टनिष्ठसाध्यतानिरूपकत्वमतो न तृप्तस्य भोजने प्रवृत्तिः। बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं तु स्वजन्येष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाजनकत्वम्। न हि सुखं दुःखैर्विना लभ्यते इति न्यायेन नान्तरीयकं किञ्चिद् दुःखमिष्टोत्पत्ताववश्यंभावि तदतिरिक्तदुःखराहित्यमेव तत्त्वम्।

ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यादौ नञः कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वनिषेधे स्वारस्याभावात्तेन बलवदनिष्टाननुबन्धित्वनिषेधाद् ब्राह्मणवधो बलवदनिष्टजनक इत्यर्थः पर्य्यवस्यति। एतेन समुदिते लिङः शक्तिकल्पनमपास्तम्।

यद्यपि प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययस्येति व्युत्पत्त्या नञर्थे बलवदनिष्टाननुबन्धित्वान्वयोऽसम्भवी तथाप्यन्यथानुपपत्त्या एतदतिरिक्तस्थले एव

सा व्युत्पत्तिः। अत एव नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यादौ षोडशिग्रहणाभाव इष्टसाधनमिति बोध इति दीधितिकृतः। न हन्तव्य इत्यादौ हननाभावविषयकं कार्यमिति बोध इति गुरवः। ननु पचतीत्यादौ लडाद्यर्थवर्त्तमानत्वादेर्यत्ने एवान्वयान्न सा व्युत्पतिः। मैवम्। यत्र प्रत्ययत्वं तत्र प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति व्याप्तेः। यः प्रत्ययार्थः स प्रकृत्यर्थस्य विशेष्यतया भासते इति व्याप्तेश्च।

लेटस्तु यच्छब्दासमभिव्याहृतस्यैव विधिरर्थः। समिधो यजतीत्यादौ विधिप्रत्ययात्। देवांश्र्च याभिर्यजते ददाति च य एवं विद्वानमावास्यायां यजते इत्यादौ तदप्रत्ययादिति।

लृङस्तु भूतत्वं क्रियातिपत्तिश्चार्थः। अतिपत्तिरनिष्पत्तिरापादनारूपा। सा च शक्या। सा चापादना तर्कः। तर्कत्वं च मानसत्वव्याप्यो जातिविशेषः। एधांश्चेदलप्स्यत ओदनमपक्ष्यत् इत्यादौ एधकर्मको भूतत्वेनापादनाविषयो यो लाभस्तदनुकूलकृतिमान् ओदनकर्मको भूतत्वेनापादनाविषयो यः पाकस्तदनुकूलकृतिमांश्चेति बोधः। भविष्यति क्रियातिपादनेऽपि लृङ्। यदि सुवृष्टिरभविष्यत् तदा सुभिक्षमभविष्यदितिप्रयोगदर्शनात्। भूतत्वभविष्यत्त्वयोर्बोधनियमस्तात्पर्यात्। यदि स्यादित्यादौ लिङोऽप्यापादनायां शक्तिः। यदि निर्वह्निः स्यात् तर्हि निर्धूमः स्यादित्यादौ तस्या एव प्रतीतेः। लाघवेन स्थानिनां वाचकत्वात् सङ्ख्यापि लकारार्थः।

इति लकारार्थनिर्णयः

कारक निरूपणम्

अथ कारकाणि निरूप्यन्ते

कर्ता कर्म च करणं सम्प्रदानं तथैव च।

अपादानाधिकरणमित्याहुः कारकाणि षट्॥

तत्र क्रियानिष्पादकत्वं कारकत्वम्। तच्च कर्त्रादीनां षण्णामपि। तत्र प्रकृतधातुवाच्यव्यापाराश्रयत्वं कर्तृत्वम्।

धातुनोक्तक्रिये नित्यं कारके कर्तृतेष्यते।

इति हर्युक्तेः। अन्यकारकनिष्ठो व्यापारस्तु न प्रकृतधातुवाच्यः। यथा वह्निना पचतीत्यत्र वह्निनिष्ठः प्रज्वलनादिः। अन्यकारकनिष्ठव्यापाराश्रयस्य कर्तृत्ववारणाय धातुवाच्येति। तत्रोक्ते तु कारकमात्रे प्रथमैव। तिङ्समानाधिकरणे प्रथमा, अभिहिते प्रथमेति वार्तिकद्वयात्। सूत्रमते तु कर्तृकर्माद्यर्थकप्रत्ययेन कर्त्रादेरुक्तत्वात्। प्रथमायाः प्रातिपदिकार्थ एवार्थः। तस्य चाख्यातार्थकर्त्रादिनाऽभेदान्वयेन प्रथमार्थस्य कारकत्वम्। अत एवाख्यातार्थ-द्वारकक्रियान्वयात् तदर्थस्य क्रियाजनकत्वादस्याः कारकविभक्तित्वेन भाष्ये व्यवहारः। चैत्रो भवतीत्यत्र एकत्वावच्छिन्नचैत्राभिन्नकर्तृकं भवनमिति बोधः। आख्यातकृदादिना कर्त्रादेरभिधानेऽपि प्रथमयाऽनुद्भूतकर्तृत्वादिशक्तिः प्रतिपाद्यते इति तात्पर्यम्। कर्माख्याते तु चैत्रेण ग्रामो गम्यते इत्यत्र चैत्रकर्तृकव्यापारजन्यैकत्वावच्छिन्नग्रामाभिन्नकर्मनिष्ठः संयोग इति बोधः। सम्बोधनप्रथमार्थस्यापि अनुवाद्यत्वेनोद्देश्यतया युष्मदर्थाभेदेन विधेयक्रियाया-मन्वयात् क्रियाजनकत्वरूपं कारकत्वम्। देवदत्त त्वं गच्छेत्यादौ अभिमुखीभव-देवदत्ताभिन्नयुष्मदर्थोद्देश्यकप्रवर्तनादिविषयो गमनमिति बोधः। अत एव-

आश्रयोऽवधिरुद्देश्यः सम्बन्धः शक्तिरेव वा।

यथायथं विभक्त्यर्थाः सुपां कर्मेति भाष्यतः॥

इत्यभियुक्तोक्तम्-

सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः सङ्ख्या चैव तथा तिङाम्।

इति भाष्यं च सङ्गच्छते। अनुक्तकर्त्रादिषु तृतीयादयो विभक्तयः, अनभिहिताधिकारे तासां विधानादित्यन्यत्र विस्तरः।

ननु क्रियानिमित्तत्वं कारकत्वमिति स्वीकार्यमिति चेन्न। चैत्रस्य तण्डुलं पचतीत्यत्र सम्बन्धिनि चैत्रादावतिव्याप्तेः। अनुमत्यादिप्रकाशनद्वारा सम्प्रदानादेरिव तण्डुलादिद्वारा सम्बन्धनोऽपि क्रियानिमित्तत्वात्। किन्तु क्रियाऽन्वितविभक्त्यर्थान्वितत्वं क्रियानिर्वर्तकत्वं वा कारकत्वम्। विशेष्यतया क्रिया सुप्तिङन्यतरविभक्त्यर्थेऽन्वेति। स च विशेष्यतयैव चैत्रघटादौ। षष्ठ्यर्थस्य तण्डुलादिनामार्थान्विततया क्रियाऽनन्वितत्वात्। अत एव षष्ठ्यर्थस्योपपदविभक्त्यर्थस्य च न कारकत्वं क्रियान्वयाभावादिति शाब्दिकाः उपपदविभक्तीनामपि सम्बन्ध एवार्थः। चैत्रस्य पचतीत्यादावपि तण्डुलादिपदाध्याहारेणैव बोधः। षष्ठ्यर्थसम्बन्धस्य नामार्थेनैव क्रियायाः कर्मत्वादिनेव साकाङ्क्षत्वेन सम्बन्धक्रिययोर्निराकाङ्क्षत्वात्।

यत्तु कारकान्तराप्रयोज्यत्वे सति कारकचक्रप्रयोजकत्वं कर्तृत्वमिति। तन्न। स्थाली पचति, असिश्छिनत्तीत्यादौ स्थाल्यादेः कारकचक्राप्रयोजकत्वात्कारकान्तरप्रयोज्यत्वाच्च तत्त्वं न स्यादित्यलम्।

कर्मत्वं च प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वेनाद्देश्यत्वम्। इदमेव

कर्मलक्षणे ईप्सिततमत्वम्। गां पयो दोग्धीत्यादौ पयोवृत्तिर्यो विभागस्तदनुकूलो व्यापारो गोवृत्तिः तदनुकूलश्च गोपवृत्तिः। अत्र पयसः कर्मत्वसिद्धये प्रयोज्यत्वनिवेशः। जन्यत्वनिवेशे तन्न स्यात्। प्रयागात्काशीं गच्छतीत्यत्र प्रयागस्य कर्मत्ववारणाय प्रकृतधात्वर्थफलेति। नहि विभागः प्रकृतधात्वर्थः किन्तु नान्तरीयकतया गमने उत्पद्यते। प्रयागस्य फलतावच्छेदकसम्बन्धेन फलाश्रयत्वेनानुद्देश्यत्वाच्च।

ननु प्रकृतधात्वर्थग्रहणेनैवात्र वारणादुद्देश्यत्वनिवेशः किमर्थ इति चेन्न। तस्यासाधारणं प्रयोजनं काशीं गच्छन्पथि मृत इति काश्याः फलाश्रयत्वाभावेऽपि फलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वसत्त्वात्कर्मत्वम्। ननु काशीं गच्छति चैत्रे चैत्रः काशीं गच्छति न प्रयागमिति प्रयोगानुपपत्तिः प्रयागस्य फलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वाभावादिति चेद् उच्यते। कर्मलक्षणे ईप्सिततमपदस्य स्वार्थविशिष्टयोग्यताविशेषे लक्षणा। तथा च प्रकृतधात्वर्थ-प्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वयोग्यताविशेषशालित्वं कर्मत्वम्। तच्च प्रयागस्याप्यस्तीति कर्मत्वं तस्य सुलभम्। एतेन कार्यान्तरं कुर्वति चैत्रे किं ग्रामं गच्छति अथवौदनं पचतीत्यादिप्रयोगा व्याख्याताः। यत्र तु ताडनादिना पराधीनतया विषभोजनादिकं तत्र विषादि तादृशफलाश्रत्वेनोद्देश्यमेव। अत एव ''आतश्च विषमीप्सितं यद्भक्षयति ताडनात्'' इति भाष्यं सङ्गच्छते। एतेन कशाभिर्हतः कारागारं गच्छतीति व्याख्यातम्। कालत्रये काशीगमनशून्ये चैत्रे काशीं गच्छति चैत्र इति वारणाय विशेष इति। काश्याः फलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वयोग्यतासत्त्वेऽपि तद्विशेषाभावान्न कर्मत्वम्। तद्विशेषश्च

व्यापारसमकालिकस्तटस्थजनगम्यः। किञ्च ईदृशस्थले तद्विशेषवत्त्वेपि निषेध एवानुभवसिद्ध इति काशीं न गच्छतीति किमनुपपन्नम्।

नन्वन्नं भक्षयन् विषं भुङ्क्ते, ग्रामं गच्छंस्तृणं स्पृशतीत्यादौ विषतृणयोरुद्देश्यत्वाभावात् कथं कर्मत्वमिति चेच्छृणु। तथायुक्तमिति लक्षणान्तरात्। प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वमनीप्सितकर्मत्वमिति तदर्थात्। प्रयागात्काशीं गच्छतीत्यत्र प्रयागस्य कर्मत्ववारणाय प्रकृतधात्वर्थफलेति। द्वेष्योदासीनकर्मसंग्रहार्थमिदं लक्षणम्। दुहादीनां व्यापारद्वयार्थकत्वपक्षे अकथितं चेति व्यर्थम्, पूर्वेणैवेष्टसिद्धेः। एकव्यापारबोधकत्वपक्षे तु सम्बन्धषष्ठीबाधनार्थम्। तत्पक्षे कर्मसम्बन्धित्वे सति अपादानादिविशेषाविवक्षितत्वमकथितकर्मत्वमिति तृतीयलक्षणेन गां पयो दोग्धीत्यादौ गामित्यस्य कर्मत्वसिद्धिरित्यन्यत्र विस्तरः।

यत्तु तार्किकाः। कर्मत्वं तु न करणव्यापारत्वं, तद्धि करणजन्यव्यापारवत्त्वम्। दात्रेण धान्यं लुनातीत्यादौ हस्तादिकरणजन्यव्यापारवति दात्रादावतिव्याप्तेः। नापि क्रिया-जन्यफलशालित्वं तत्। चैत्रश्चैत्रं गच्छतीत्यापत्तेः। संयोगरूपफलस्योभयकर्मकर्तृनिष्ठत्वात्। नापि परसमवेतक्रियाजन्यफलशालित्वं तत्। गमिपत्योः पूर्वस्मिन्देशे त्यजेश्चोत्तरस्मिन्देशे कर्मत्वप्रसङ्गात्। नदी वर्धत इत्यादौ अवयवोपचयरूपवृद्धिक्रियायाः तीरप्राप्तिरूपफलाश्रये तीरे कर्मत्वापत्तेश्चेति। अत्र ब्रूमः- धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वं, तादृशफलं च गमेस्संयोगस्त्यजेर्विभागः पतेरधोदेशसंयोगः। अधोदेशरूपकर्म्मणो धात्वर्थनिविष्टत्वादकर्म-कत्वेन पर्णं वृक्षाद् भूमौ पतति, संयोगमात्रफलपक्षे वृक्षाद् भूमिं पततीति। ननु चतुर्थलक्षणेऽपि चैत्रश्चैत्रं

गच्छतीत्यापत्तिस्तत्र हि धात्वर्थतावच्छेकफलं संयोग इति चेन्न। लक्षणे व्यापारानधिकरणत्वे सतीति विशेषणदानादित्याहुः।

तन्न। काशीं गच्छन् पथि मृत इत्यादौ काश्याः, काशीं गच्छति न प्रयागमित्यादौ प्रयागस्य, ग्रामं न गच्छतीत्यादौ ग्रामस्य च तादृशफलशालित्वाभावादेतस्य लक्षणस्यात्र सर्वत्राव्याप्तेः।

ननु वृक्षं त्यजति खग इत्यत्र वृक्षस्य विभागरूपफलाश्रयत्वेनापादानत्वमस्त्विति चेन्न। अत्र हि विभागः प्रकृतधात्वर्थः, यत्र च विभागो न प्रकृतधात्वर्थस्तद्विभागाश्रयस्यैवा-पादानत्वं, यथा वृक्षात्पततीत्यादौ। यत्र च प्रकृतधात्वर्थो विभागस्तत्रोभयप्राप्तौ अपादानमुत्त-राणि कारकाणि बाधन्ते इति भाष्योक्तेः कर्मत्वम्। अनुक्ते कर्मणि षष्ठीद्वितीये, भारतस्य श्रवणं भारतं श्रृणोतीति यथा।

सकर्मकत्वं च फलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वम्। फलसमानाधिकरणव्यापारवाचक-त्वमकर्मकत्वम्। अद्य देवदत्तो भवति उत्पद्यते इत्यर्थः। अत्रोत्पत्तिरूपं फलं बहिर्निस्सरणं च व्यापारः देवदत्तनिष्ठ एव। व्यपारमात्रवाचकत्वं वाऽकर्मकत्वम्। अस्ति भवति विद्यते वर्तत इत्यादिधातुषु फलस्य सर्वैर्दुर्विज्ञेयत्वात्। सत्ता हि स्थितिरूपो व्यापारविशेषः। देवदत्तोऽस्तीत्यादौ देवदत्तकर्तृका सत्तेत्येव बोधाच्च। फलव्यापारयोर्धातुर्वाचक इति तु बाहुल्याभिप्रायेणेति दिक्।

स्वनिष्ठव्यापाराव्यवधानेन फलनिष्पादकत्वं करणत्वम्। इदमेव साधकतमत्वम्।

क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्यद्व्यापारादनन्तरम्।

विवक्ष्यते यदा यत्र करणं तत्तदा स्मृतम्॥

इति हर्युक्तेः। क्रियाया इत्यस्य फलात्मिकाया इत्यर्थः। रामेण बाणेन हतो बालीत्यादौ धनुराकर्षणादेर्व्यापारस्य बाणव्यापारात्पूर्वमपि कर्तरि सत्त्वात्। रामाभिन्नकर्तृनिष्ठव्यापार-प्रयोज्यो यो बाणनिष्ठो व्यापारस्तज्जन्यं यत् प्राणवियोगरूपं फलं तदाश्रयो बालीति बोधाच्च। रामो बाणेन बालिनं हन्तीत्यादौ कर्तृप्रत्यये बाणव्यापारजन्यो यो बालिनिष्ठः प्राणवियोगस्तदनुकूलो रामकर्तृको व्यापार इति बोधः। अर्थाद्रामव्यापारप्रयोज्यो बाणव्यापार इति पार्ष्णिको बोधः। कर्त्रादिपञ्चकारकाणां करणत्ववारणाय व्यापाराव्यवधानेनेति दिक्।

क्रियामात्रकर्मसम्बन्धाय क्रियायामुद्देश्यं यत् कारकं तत्त्वं सम्प्रदानत्वम्। यथा ब्राह्मणाय गां ददातीत्यादौ दानक्रियाकर्मीभूतगोसम्बन्धाय ब्राह्मणो दानक्रियोद्देश्यः। गोब्राह्मणयोः स्वस्वामिभावः सम्बन्धः, चैत्रो मैत्राय वार्ताः कथयतीत्यत्र मैत्रवार्तयोर्ज्ञेय-ज्ञातृभावः सम्बन्धश्च।

यत्तु वृत्तिकाराः- सम्यक्प्रदीयते यस्मै तत्सम्प्रदानमित्यन्वर्थसंज्ञेयम्। तथा च गोनिष्ठस्वस्वत्वनिवृतिसमानाधिकरणपरस्वत्वोत्पत्त्यनुकूलव्यापाररूपक्रियोद्देश्यस्य ब्राह्मणा-देरेव सम्प्रदानत्वम्। पुनर्ग्रहणाय रजकस्य वस्त्रदाने रजकस्य वस्त्रं ददातीति सम्बन्धसामान्ये षष्ठेवेत्याहुः।

तन्न। खण्डिकोपाध्यायः शिष्याय चपेटां ददातीतिभाष्यविरोधात्। कर्मणा यमभिप्रैतीति सूत्रव्याख्यावसरे भाष्यकृताऽन्वर्थसंज्ञाया अस्वीकाराच्च। अत एव-

तदाचक्ष्वासुरेन्द्राय स च युक्तं करोतु यत्।

इति सप्तशतीश्लोकः सङ्गच्छते। तस्माद्रजकाय वस्त्रं ददातीत्यादि भवत्येव। अत्राधीनीकरणेऽर्थे ददाति। चपेटां ददातीत्यत्र न्यसनेऽर्थे इति।

सम्प्रदानचतुर्थ्यर्थ उद्देश्यः। तथा च ब्राह्मणोद्देश्यकं गोकर्मकं दानमिति बोधो मैत्रोद्देश्यकं वार्ताकर्मकं कथनमिति च। अकर्मकक्रियोद्देश्यत्वं सम्प्रदानत्वमिति लक्षणान्तरम्। यथा पत्ये शेते इत्यादि। पत्युद्देश्यकं नायिकाकर्तृकं शयनमिति बोधः।

ननु दानादीनां तदर्थत्वात्तादर्थ्ये चतुर्थ्यैव सिद्धौ किं कर्मणा यमिति सम्प्रदानसंज्ञया, चतुर्थी सम्प्रदाने इति सूत्रं तु रुच्यर्थानामिति विषये चतुर्थ्यर्थमिति चेन्न। दानकर्मणो गवादेर्ब्राह्मणार्थत्वेऽपि दानक्रियायाः परलोकार्थत्वात्। अत एव तादर्थ्यचतुर्थ्या दानकर्मणो गवादेः सम्प्रदानार्थत्वेऽपि दानक्रियायास्तदर्थत्वाभावेन चतुर्थ्यन्तार्थस्य दानक्रियायामन्व-यानापत्त्या कारकत्वानापत्तिरिति हेलाराजः।

उपकार्योपकारकत्वसम्बन्धस्तादर्थ्यचतुर्थ्यर्थः। ब्राह्मणाय दधीत्यादौ ब्राह्मणोपकारकं दधीति बोधादिति दिक्।

तत्तत्कर्तृसमवेततत्तत्क्रियाजन्यप्रकृतधात्ववाच्यविभागाश्रयत्वमपादानत्वम्। तदेवावधित्वम्। विभागश्च न वास्तवसम्बन्धपूर्वको वास्तव एव, किन्तु बुद्धिपरिकल्पित-सम्बन्धपूर्वको बुद्धिपरिकल्पितोऽपि। माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढतरा इत्यादौ बुद्धिपरि-कल्पितापायाश्रयणेनैव भाष्ये पञ्चमीसाधनात्। अत एव चैत्रान्मैत्रः सुन्दर इत्यादिर्लोके प्रयोगः। वृक्षं त्यजति खग इत्यादावपादानत्ववारणाय प्रकृतधात्ववाच्येति। परस्परान्मेषावपसरत इत्यात्रापादानत्वाय तत्तत्कर्त्रिति। तत्तत्पशुविशेषनिष्ठव्यापारजन्य-विभागाश्रयस्तत्तत्पशुविशेषः। किञ्च मेषपदवाच्ययोः

पशुविशेषयोः क्रियाश्रयत्वविवक्षा, परस्परपदवाच्ययोस्तयोस्तु विभागाश्रयत्वविवक्षेत्यौपाधिकस्तयोर्भेदः। शब्दस्वरूपोपा-धिकृतभेदोऽप्यर्थे गृह्यते। यथाऽऽत्मानमात्मना वेत्तीत्यादौ शरीरावच्छिन्नं कर्तृ, अन्तःकरणावच्छिन्नं करणं, निरवच्छिन्नं निरीहं कर्म। एकस्यैव शब्दभेदाद्भेदः। शब्दलिङ्गितस्यैव सर्वत्र भानात्। तदाह-

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यश्शब्दानुगमादृते।

अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते॥ इति॥

ननु ह्येतदौपाधिकभेदमादाययैवात्रापादानत्वे सिद्धेकं तत्तत्कर्तृसमवेतेत्यनेनेति चेन्न। पर्वतात्पततोऽश्वात् पतत्यश्वावाह इत्यादावश्वस्यापादानत्वाय तत्स्वीकारात्। ननु वृक्षात्पर्णं पततीत्यादौ तादृशफलाश्रयत्वात्पर्णस्याप्यपादानत्वं विभागस्य द्विष्ठत्वादिति चेन्न। परया कर्तृसंज्ञया बाधात्। अत एवापादानमुत्तराणि कारकाणि बाधन्ते इति भाष्यं सङ्गच्छते।

यत्तु केचिद्-गत्यनाविष्टत्वे सति तज्जन्यविभागाश्रयत्वमादानत्वमिति। तन्न। तत्तद्वाक्ये मेषाश्वयोरपादानत्वानापत्तेः। यदपि अपसरत इति सृधातुना गतिद्वयस्याप्युपा-दानादेकनिष्ठां गतिं प्रतीतेरस्यापादानत्वमविरुद्धमिति। तन्न। क्रियाया एकत्वात्। अत एव ''न वै तिङन्तान्येकशेषारम्भं प्रयोजयन्ति क्रियाया एकत्वात्'' इति भाष्यं सङ्गच्छते।

पञ्चम्यर्थोऽवधिः। वृक्षावधिकं पर्णकर्तृकं पतनमिति बोधः। पर्वतावधिकपतनाश्रया-भिन्नाश्वाधिकमश्वाहकर्तृकं पतनमिति बोधः। परस्परमेषावधिकं द्वित्वावच्छिन्नमेषकर्तृकम-पसरणमिति बोध इति दिक्।

कर्तृकर्मद्वारकफलव्यापाराधारत्वमधिकरणत्वम्। यथा स्थाल्यामोदनं गृहे पचती-त्यादौ कर्मद्वारकविक्लित्तिरूपफलाधारः स्थाली, कर्तृद्वारकव्यापाराधारो गृहमिति। ननु साक्षात्क्रियाधारयोरोदनचैत्रयोरधिकरणत्वलब्धौ परम्परया तदारधारयोर्गृहस्थाल्योस्तत्संज्ञा त्वयुक्तेति चेन्न। परत्वात्कर्तृकर्मसंज्ञाभ्यां साक्षादाधारीभूते बाधात्। स्थाल्यधिकरणिका या ओदननिष्ठा विक्लित्तिस्तदनुकूलो गृहाधिकरणको मैत्रकर्तृको व्यापार इति बोधः।

तच्चाधिकरणं त्रिधा। अभिव्यापकमौपश्लेषिकं वैषयिकं चेति। तत्र सकलावयवव्याप्तौ व्यापकाधारत्वम् यथा तिलेषु तैलमस्तीत्यादि। उप समीपे श्लेषः सम्बन्ध उपश्लेषस्तत्कृतमौपश्लेषिकम्। अत एव इको यणचीत्यादावौपश्लेषिकाधारे सप्तम्युक्ता संहितायामिति सूत्रे भाष्ये। तत्राजादिसामीप्यमेवेगादीनाम्। ''यन्मासेऽतिक्रान्ते दीयते तस्य मास औपश्लेषिकमधिकरणम् मासिकं धान्यम्'' इत्युक्तं ''तत्र च दीयते'' इति सूत्रे भाष्ये।

यत्तु कटे आस्ते इत्यौपश्लेषिकोदाहरणमुक्तं कैयटेन, तदयुक्तम्। उक्तभाष्यविरोधात्। एतद्द्वयातिरिक्तं वैषयिकमधिकरणम्। कटे आस्ते जले सन्ति मत्स्या इत्यादि। अभिव्यापकातिरिक्तं गौणमधिकरणमिति बोध्यम्। सप्तम्यर्थोऽधिकरणमिति दिक्।

ज्ञापकक्रियाश्रयवाचकादुत्पन्नायाः सत्सप्तम्यास्तु क्रियान्तरज्ञापकत्वमर्थः। तत्रा-निर्णीतकालिकायाः क्रियाया निर्णीतकालिका ज्ञापिका। गोषु दुह्यमानासु गत इत्यादौ गोनिष्ठदोहनक्रियाज्ञापितगमनाश्रयश्चैत्र इति बोधः।

कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्वस्वामिभावादिः सम्बन्धः षष्ठ्या वाच्यः। तत्र राज्ञः पुरुष इत्यादौ षष्ठीवाच्यसम्बन्धस्याश्रयाश्रयिभावसम्बन्धेन पुरुषेऽन्वयः। राजनिरुपित-सम्बन्धवान् पुरुष इति बोधात्। ननु सम्बन्धस्योभयनिष्ठत्वात् पुरुषशब्दादपि षष्ठ्युत्पत्तिरस्त्विति चेन्न। राजसम्बन्धिपुरुष इति विवक्षायां राजशब्दादेव षष्ठी, प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यमिति व्युत्पत्त्यनुरोधात्। अन्यथा तद्विवक्षायां राजा पुरुषस्येति पुरुषशब्दात् षष्ठ्यां पुरुषार्थं प्रति षष्ठ्यर्थस्य विशेषणत्वापत्त्या व्युत्पत्तिभङ्गापत्तेः। अत एवाह-

भेद्यभेदकयोश्चैकसम्बन्धोऽन्योन्यमिष्यते।

द्विष्ठो यद्यपि सम्बन्धः षष्ठ्युत्पतिस्तु भेदकात्॥ इति।

भेदकः सम्बन्धनिरूपको भेद्यः सम्बन्धाश्रयः।

इति षट्कारकाणि।

अथ नामार्थविचारः

अथ नामार्थः। अत्र मीमांसकाः। शब्दानां जातौ शक्तिर्लाघवात्। व्यक्तीनामानन्त्येन तत्र शक्तौ गौरवात्।

"**नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशेष्य उपजायते।**"

इति न्यायस्य विशेषणे शक्तिर्विशेष्ये लक्षणेति तात्पर्यात्। किञ्च एकस्यां व्यक्तौ शक्त्युपदेशे व्यक्त्यन्तरे तदभावेन तद्बोधाप्रसङ्गात्। गामानयेत्यादावन्वयानुपपत्त्या तदाश्रयलक्षकत्वेन निर्वाहश्चेत्याहुः।

तन्न। गोत्वमस्तीत्यर्थेऽन्वयानुपपत्त्यभावेन गौरस्तीति प्रयोगे व्यक्तिभानानापत्तेः। व्यक्तीनामानन्त्येऽपि शक्यतावच्छेदकजातेरुपलक्षणत्वेन तदैक्येन च तादृशजात्युप-लक्षितव्यक्तौ शक्तिस्वीकारेणानन्तशक्तिकल्पनाविरहेणागौरवात्। लक्ष्यतावच्छेदकतीरत्वादि-वत् शक्यतावच्छेदकस्यावाच्यत्वे दोषाभावात्। नागृहीतेति न्यायस्य विशेषणविशिष्टविशेष्य-बोधे तात्पर्येऽपि त्वदुक्ततात्पर्ये मानाभावात्। जातेरुपलक्षकत्वेन तदाश्रयसकलव्यक्तिबोधेन व्यक्त्यन्तरबोधाप्रसङ्गभङ्गाच्च। तदाह-

आनन्त्येऽपि हि भावानामेकं कृत्वोपलक्षणम्।

शब्दः सुकरसम्बन्धो न च व्यभिचरिष्यति॥ इति।

युक्तं ह्येतत्।

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च।

वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः॥

इत्येतेषु शक्तिग्राहकशिरोमणिर्व्यवहारो व्यक्तावेव शक्तिं ग्राहयति। गवादिपदेन लोके व्यक्तेरेव बोधात्।

वस्तुतस्तु ''न ह्याकृतिपदार्थकस्य द्रव्यं न पदार्थ'' इति सरूपसूत्रभाष्याद्विशिष्टमेव वाच्यं तथैवानुभवात् अनुभवसिद्धस्यापलापानर्हत्वाच्च।

लिङ्गमपि नामार्थः प्रत्ययानां द्योतकत्वात्। अन्यथा वागुपानहादिशब्देभ्य इयं तव वागिति स्त्रीत्वबोधानापत्तेः। अयमिति व्यवहारविषयत्वं पुंस्त्वम्, इयमिति व्यहारविषयत्वं स्त्रीत्वम्, इदमिति व्यवहारविषयत्वं क्लीबत्वमिति विलक्षणं शास्त्रीयं

स्त्रीपुन्नपुंसकत्वम्। अत एव खट्वादिशब्दवाच्यस्य स्तनकेशादिमत्त्वरूपलौकिकस्त्रीत्वाभावेऽपि तद्वाचकात् टाबादिप्रत्ययः।

सङ्ख्याऽपि नामार्थः। विभक्तीनां द्योतकत्वात्। अत एव आदिर्ञिटुडव इति आदिरिति बहुत्वे एकवचनम्। वाच्यत्वेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां जसं विना नामार्थबहुत्वप्रतीत्यभावापत्तेः।

कारकमपि प्रातिपदिकार्थ इति पञ्चकं प्रातिपदिकार्थः। नन्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रत्ययस्यैव तद्वाच्यमिति चेन्न। दधि तिष्ठति दधि पश्येत्यादौ कर्त्रादिकारकप्रतीतेः प्रत्ययं विनापि सिद्धत्वात्। न च लुप्तप्रत्ययस्मरणात्तत्प्रतीतिरिति वाच्यम् प्रत्ययलोपमजानतोऽपि नामत एव तत्प्रतीतेः।

विशेषणतया शब्दोऽपि शाब्दबोधे भासते। युधिष्ठिर आसीदित्यादौ युधिष्ठिरशब्दवाच्यः कश्चिदासीदिति बोधात्।

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते।

अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते॥

इत्यभियुक्तोक्तेः।

ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं च द्वे शक्ती तेजसो यथा।

तथैव सर्वशब्दानामेते पृथगवस्थिते॥

विषयत्वमनादृत्य शब्दैर्नार्थः प्रकाश्यते॥

इति वाक्यपदीयाच्च। अत एव विष्णुमुच्चारयेत्यादावर्थोच्चारणासम्भवाच्छब्द-प्रतीतिः। अत एवानुकरणेनानुकार्य्यस्वरूपप्रतीतिः। तथा हि स्वसदृशशब्दमात्रबोधतात्पर्यको-च्चारणविषयत्वमनुकरणत्वम्।

स्वसदृशशब्दप्रतिपाद्यत्वे सति शब्दत्वमनुकार्यत्वम्। तत्रानुकार्यादनुकरणं भिद्यते इति तयो र्भेदविवक्षायामनुकार्यस्वरूपप्रतिपादकत्वेनार्थवत्वात् प्रातिपादिकत्वात्स्वादिविधिः। भेदपक्ष-ज्ञापकः भुवो वुग्लुङ्लिटोरित्यादिनिर्देशः। अनुकार्याद-नुकरणमभिन्नमित्यभेदविवक्षायां चार्थवत्वाभावान्न प्रातिपदिकत्वं, न वा पदत्वम्। अभेदपक्षज्ञापकस्तु भू सत्तायामित्या-दिनिर्देशः। प्रातिपदिकत्वपदत्वाभावेऽपि भू इत्यादि साधु भवत्येव॥

नन्वपदं न प्रयुञ्जीतेति भाष्यादसाध्विदमिति चेन्न। अपदमित्यस्य हि अपरिनिष्ठितमित्यर्थः परिनिष्ठितत्वं च अप्रवृत्तनित्यविध्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वम्। देवदत्तो भवतीत्यादौ तिङ्ङतिङ इति निघाते जातेऽतिङन्तपदपरतिङन्तत्वरूपोद्देश्य-तावच्छेदकसत्त्वे अपरनिष्ठित्ववारणाय अप्रवृत्तेति। स्वरतीत्यादिविकल्पसूत्रस्य पाक्षिकप्रवृत्तौ सेद्धेत्यादावसाधुत्ववारणाय नित्यविधीति। अभेदपक्षे तु अर्थवदिति सूत्रस्यार्थवत्त्वरुपोद्देश्य-तावच्छेकानाक्रान्तत्वात् सूत्राप्रवृत्तावपि भू इत्यादि परिनिष्ठितम्। परिनिष्ठितसाधुशब्दौ पर्य्यायौ। नन्वनुकरणस्यानुकार्यस्वरूपबोधकत्वस्याभावेन कथमनुकार्यस्वरूपप्रतीतिरिति चेत्, सादृश्याख्यसम्बन्धनेति गृहाण। यथा मैत्रसदृशपिण्डदर्शने मैत्रस्मरणम् एवं भू इत्याद्यनुकरणज्ञाने तादृशानुकार्यस्य ज्ञानमिति सङ्क्षेपः।

अथ समासादिवृत्त्यर्थः

वृत्तिर्द्विधा। जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्था च। अवयवार्थनिरपेक्षत्वे सति समुदायार्थ-बोधिकात्वं जहत्स्वार्थात्वम्।

अवयवार्थसंवलितसमुदायार्थबोधिकात्वमजहत्स्वार्थात्वम्। रथन्तरं सामभेदः, शुश्रूषा सेवा इति पूर्वस्य उदाहरणम्। राजपुरुष इत्यादावन्त्या। समासादिपञ्चसु विशिष्टे एव शक्तिर्न त्ववयवे। रथन्तरं, सप्तपर्णः, शुश्रूषेत्यादौ अवयवार्थानुभवाभावात्। अत एव भाष्ये व्यपेक्षापक्षमुद्भाव्य अथैतस्मिन्व्यपेक्षायां सामर्थ्ये योऽसावेकार्थीभावकृतो विशेषः स वक्तव्य इत्युक्तम्। धवखदिरौ, निष्कौशाम्बिः, गोरथो, घृतघटो, गुडधानाः केशचूडः, सुवर्णालङ्कारो, द्विदशाः, सप्तपर्ण इत्यादौ साहित्य-क्रान्त-युक्त-पूर्ण-मिश्र-सङ्घात-विकार-सुच्प्रत्ययलोप-वीप्साद्यर्था वाचनिका वाच्या इति तद्भाष्याशयः।

यत्तु व्यपेक्षावादिनो नैयायिकमीमांसकादयः- न समासे शक्तिः। राजपुरुष इत्यादौ राजपदादेः सम्बन्धिनि लक्षणयैव राजसम्बन्धवदभिन्नः पुरुष इति बोधात्। अत एव राज्ञः पदार्थैकदेशत्वान्न तत्र ऋद्धस्येत्यादिविशेषणान्वयः। पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थैकदेशेनेत्युक्तेः। सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य च विशेषणपयोगो नेत्युक्तेश्च। न वा घनश्यामो, निष्कौशाम्बिः, गोरथ इत्यादाविवादिप्रयोगापत्तिः। लक्षणयैवोक्तार्थतया उक्तार्थानाम-प्रयोग इति न्यायेन इवादीनामप्रयोगात्। नापि विभाषेति सूत्रमावश्यकं, लक्षणया राजसम्बन्ध्यभिन्न इति बुबोधयिषायां समासस्य, राजसम्बन्धवानिति बुबोधयिषायां विग्रहस्य च प्रयोगनियमसम्भवात्। नापि'' शक्तिः पङ्कजशब्दवत्'' इति पङ्कजशब्द-प्रतिद्वन्द्विता शक्तिसाधिका। तत्रावयवशक्तिमजानतोऽपि ततो बोधात्। न च शक्त्यग्रहे लक्षणया तस्माद्विशिष्टार्थप्रत्ययः सम्भवति। अत एव राजपदादिशक्त्यग्रहे राजपुरुष इत्यादिषु न बोधः। न च चित्रगुरित्यादौ लक्षणासम्भवेऽप्यषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ लक्षणाया असम्भवः, बहुव्युत्पत्तिभञ्जनापत्तेरिति वाच्यम्। प्राप्तोदक इत्यादौ उदकपदे एव

लक्षणास्वीकारात्। पूर्वपदस्य यौगिकत्वेन तत्र लक्षणाया धातुप्रत्ययतदर्थज्ञानसाध्यतया विलम्बितत्वात्। प्रत्ययानां सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्त्यनुरोधाच्च। घटादिपदे चातिरिक्ता शक्तिः कल्प्यमाना प्रत्येकं वर्णेषु बोधकत्वेऽपि विशिष्टे कल्प्यते विशिष्टस्यैव सङ्केतितत्वात्। प्रकृते चात्यन्तसन्निधानेन प्रत्ययान्वयसौलभ्यायोत्तरपदे एव लक्षणा कल्प्यत इति विशेषः। स्वीकृतं च घटादिपदेष्वपि चरमवर्णस्यैव वाचकत्वं मीमांसकमन्यैरित्याहुः।

अत्रोच्यते। समासे शक्त्यस्वीकारे विशिष्टस्यार्थवत्त्वाभावेन प्रातिपदिकत्वं न स्यात्। अत एवार्थवत्सूत्रे भाष्ये ''अर्थवदिति किम्, अर्थवतां समुदायोऽनर्थकः ''दश दाडिमानि षडपूपाः कुण्डमजाऽजिनम्" इति प्रत्युदाहृतम्। एवञ्च राजपुरुषपदयोस्त्वन्मते प्रत्येकमर्थवत्त्वेऽपि समुदायस्य दशदाडिमादिवदनर्थकत्वात्प्रातिपदिकत्वानापत्तेः। न च कृत्तद्धितेति सूत्रे समासग्रहणात् तत्संज्ञेति वाच्यम्। तस्य नियमार्थताया भाष्यकृतैव प्रतिपादितत्वात्। अन्यथा सिद्धिं विना नियमायोगात्। अत एव राज्ञः पुरुषः देवदत्तः पचतीत्यादिवाक्यस्य मूलकेनोपदंशमित्यादेश्च न प्रातिपदिकत्वम्। किञ्च समासे शक्त्यस्वीकारे शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाया अप्यसम्भवेन लाक्षणिकार्थवत्त्वस्याप्यसम्भवेन सर्वथा प्रातिपदिकत्वाभाव एव निश्चितः स्यादिति स्वाद्यनुत्पत्तौ अपदं न प्रयुञ्जीतेति भाष्यात् समस्तप्रयोगविलयापत्तेः॥

अथ तिप्तस्झीत्यतः तीत्यारभ्य ङ्योस्सुबिति पकारेण तिप्प्रत्याहारो भाष्यसिद्धः। तत्पर्युदासेनातिप्प्रातिपदिकमित्येव सूत्र्यताम्, ततः समासश्चेति सूत्रं

नियमार्थमस्तु किं सूत्रद्वयेनेति। सुप्तिङन्तभिन्नं प्रातिपदिकमित्यर्थात् समासस्यापि सा स्यादिति समासश्चेत्यस्य नियमार्थत्वं सुलभमिति चेत्सत्यम्। प्रत्येकं वर्णेषु संज्ञावारणायार्थव-दित्यस्यावश्यकत्वेन समासेऽव्याप्तिस्तदवस्थैव। तथा च प्रातिपदिकसंज्ञारूपकार्यमेवार्थवत्त्व-मनुमापयति। समासोऽर्थवान्प्रातिपदिकत्वात् यन्नार्थवत् तन्न प्रातिपदिकम्, अभेदविवक्षापक्षे भू सत्तायामित्याद्यनुकरणवदिति। यत्तु पदार्थः पदार्थनेति, वृत्तस्य विशेषणयोगो नेति वचनद्वयेन ऋद्धस्येत्यादिविशेषणान्वयो न भवति, तत्तु समासे एकार्थीभावे स्वीकृतेऽवयवानां निरर्थकत्वेन विशेषणान्वयासम्भवात् फलितार्थपरमस्माकं, युष्माकं तु अपूर्ववाचनिकमिति गौरवमित्यग्रे वक्ष्यते।

यत्तु प्रत्ययानां सन्निहितपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिरिति। तन्न। उपकुम्भम्, अर्धपिप्पलीत्यादौ पूर्वपदार्थे विभक्त्यर्थान्वयेन व्यभिचारात्। मम तु प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेः विशिष्टोत्तरमेव प्रत्ययोत्पत्तेर्विशिष्टस्यैव प्रकृतित्वात् विशिष्टस्यैवार्थवत्वाच्च न दोषः।

किं च राजपुरुषादौ राजपदादेः सम्बन्धिनि सम्बन्धे वा लक्षणा। नाद्यः। राज्ञः पुरुष इति विवरणविरोधात्। वृत्तिसमानार्थवाक्यस्यैव विग्रहत्वात्। अन्यथा तस्माच्छक्तिनिर्णयो न स्यात्। नान्त्यः। राजसम्बन्धरूपपुरुष इत्यन्वयप्रसङ्गात्।

ननु तर्हि वैयाकरण इत्यस्य व्याकरणमधीते इति, पाचक इत्यस्य पचतीति कथं विग्रहः, वृत्तिसमानार्थत्वाभावादित्यत आह-

आख्यातं तद्धितकृतोर्यत्किञ्चिदुपदर्शकम्।

गुणप्रधानभावादौ तत्र दृष्टो विपर्य्ययः॥

तद्धितकृतोर्यत्किञ्चिदर्थबोधकं विवरणमाख्यातं तिङन्तमिति यावत्, तत्र विवरणविव्रियमाणयोर्विशेष्यविशेषणभावविपर्ययो दृष्ट इति। कृदन्ततद्धितान्तयोराश्रय-प्राधान्यम् आख्याते व्यापारस्येति बोध्यम्। ननु रथन्तरशब्दाद्रथिकस्यापि प्रत्ययः किन्न स्यादिति चेन्मैवम्। रूढिर्योगार्थमपहरतीति न्यायात्। ननु विशिष्टशक्तिस्वीकारे पङ्कजपदादवयवार्थप्रतीतिर्माभूत्, समुदायशक्त्यैव कमलपदवत् पुष्पविशेषप्रत्ययः स्यादिति चेन्न।

जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनी।

इत्यभियुक्तोक्तेः अवयवार्थसंवलितसमुदायार्थे पद्मे शक्तिस्वीकारात्। अत एव चतुर्विधः शब्दः यथा रूढः, योगरूढः, यौगिकः, यौगिकरूढश्चेति। अवयवार्थमनपेक्ष्य समुदायशक्तिमात्रेणा-र्थबोधकत्वं रूढत्वम् रथन्तरमित्यादौ। अवयवार्थसंवलितसमुदायशक्त्याऽबोधकत्वं योगरूढत्वम्पङ्कजमित्यत्र। अवयवशक्त्यैवार्थबोधकत्वं यौगिकत्वं पाचिका पाठिकेत्यादौ। अवयवशक्त्या समुदायशक्त्या चार्थबोधकत्वं यौगिकरूढत्वम्। मण्डपानकर्तृपरोऽपि गृहविशेषपरोऽपि मण्डपशब्द उदाहरणमिति विवेकः। व्यपेक्षापक्षे दूषणं शक्तिसाधकम्॥ हरिरप्याह-

समासे खलु भिन्नैव शक्तिः पङ्कजशब्दवत्।

बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने॥

स्यान्महद्गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आश्रितः॥ इति॥

पङ्कजशब्दे योगार्थस्वीकारे शैवालादेरपि प्रत्ययः स्यात्। वृत्तिधर्मा विशेषणलिङ्गसङ्ख्याद्ययोगादयः सविशेषणानां वृत्तिर्नेत्यादिवचनैरेव साध्या इति तत्तद्वचनस्वीकार एव गौरवम्। मम तु एकार्थीभावस्वीकारात्

अवयवार्थाभावाद्विशेषणाद्ययोगो न्यायसिद्धः वचनं च न कर्तव्यं न्यायसिद्धं चेति लाघवम्। व्यपेक्षायां दूषणान्तरमाह-

चकारादिनिषेधोऽथ बहुव्युत्पत्तिभजनम्।

कर्त्तव्यं ते न्यायसिद्धं त्वस्माकं तदिति स्थितिः॥

घटपटाविति द्वन्द्वे साहित्यद्योतकचकारनिषेधस्त्वया कर्तव्यः। आदिना घनश्याम इत्यादौ इवशब्दस्य । मम तु साहित्याद्यवच्छिन्ने शक्तिस्वीकारादुक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायात्तेषामप्रयोगः। बहुव्युत्पत्तिभञ्जनमिति। अषष्ठ्यर्थबहुव्रीहौ प्राप्तोदक इत्यादौ पृथक्शक्तिवादिनां मते प्राप्तिकर्त्रभिन्नमुदकमित्यादिबोधोत्तरं तत्सम्बन्धिग्रामलक्षणायामपि उदककर्तृकप्राप्तिकर्मकग्राम इत्यर्थालाभे प्राप्ते प्राप्तेति क्तप्रत्ययस्य कर्त्रर्थकस्य कर्मार्थे लक्षणा, ततोऽपि समानविभक्तिकनामार्थयोरभेद एव संसर्ग इति व्युत्पत्त्या उदकाभिन्नं प्राप्तकर्मेति स्यात्। उदकस्य कर्तृतया प्राप्तावन्वये तु नामार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिभञ्जनं स्यादिति तात्पर्यम्। नामार्थप्रकारकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति विभक्त्यर्थोपस्थितेः कारणत्वमिति-व्युत्पत्तिभञ्जनं च । मम तु पृथक्शक्त्यनङ्गीकारात् विशिष्टस्यैव विशिष्टार्थवाचकत्वात्। नामार्थद्वयाभावात् न क्वचिदनुपपत्तिरित्यलम्।

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीदेवीगर्भजनागेशभट्ट(नागोजिभट्ट) कृता परमलघुमञ्जूषा समाप्ता।